

Nyolcadik évfolyam negyedik szám (2017/4.)

Tanulmányok

Seres Nóra – Farkas Nóra **124**
*Fordítás vagy adaptáció?
Változó fordítási normák
a magyarra fordított gyerekirodalmi szövegekben*

Bielecki Robert **138**
A főnévi igenév szintaxisa a magyar nyelvben

Kisebb közlemények

Fábics Tamás **154**
*A mai magyarországi földrajzi nevek segítségével
kimutatott kései ősszláv dialektusok
a Kárpát-medencében*

Filológia.hu

A Magyar Tudományos Akadémia Modern Filológiai Társaságának
lektorált online folyóirata
www.filologia.hu

Alapító főszerkesztő és a szerkesztőbizottság elnöke

Nyomárkay István

Alapító szerkesztő

Veszelszki Ágnes

A szerkesztő munkatársa

Balogh Andrea (2014-től)

A szerkesztőség elérhetősége

filologia.hu@gmail.com

A tanácsadó testület tagjai

Bańczerowski Janusz

Bárdosi Vilmos

Bárdos Jenő

Frank Tibor

Gadányi Károly

Giacomo Sciacovelli

Gósy Mária

Jászay László

Jeremiás Éva

Keszler Borbála

Kiss Jenő

Knipf Erzsébet

Kulcsár Szabó Ernő

Lukács István

Pál Ferenc

Papp Andrea

Székely Gábor

A nemzetközi tanácsadó testület tagjai

Gerhard Neweklowsky (Bécs)

Marko Jesenšek (Maribor)

Djuro Blažeka (Zágráb)

Peter Sherwood

Marko Samardžija (Zágráb)

A címlapot Greiner Balázs tervezte.

ISSN 2062-7858

A folyóiratról

A Filológia.hu a Magyar Tudományos Akadémia Modern Filológiai Társaságának online megjelenő, lektorált folyóirata.

A Modern Filológiai Társaság online folyóirata és egyben honlapja 2010 januárja óta működik (a www.filologia.hu címen). A honlapon tesszük közzé a fontosabb társasági híreket, konferenciafelhívásokat és –beszámolókat, illetve könyvismertetőket.

A folyóiratban hosszabb tanulmányok, rövidebb cikkek – kisebb közlemények, illetve recenziók kapnak helyet. A 2009-ben, 2011-ben, majd 2015-ben meghirdetett *Az év szakdolgozata* pályázat győztes munkái is felkerültek az oldalra.

Az online folyóirat előnye a papír alapúhoz képest, hogy nincs időhöz, nyomdához kötve, így folyamatosan és nagyon gyorsan lehet az új tanulmányokat publikálni.

A folyóirat nyelve alapvetően magyar, de tudományos írásokat angol, német, francia, orosz, spanyol, olasz, horvát, szerb stb. nyelveken is elfogadjunk (megfelelő nyelvi lektorálás után). Minden cikkhez magyar és angol nyelvű kivonat társul.

A cikkeket a tanácsadó testület lektorálja, csak a lektor engedélyével és ajánlásával kerülhetnek fel a cikkek az oldalra. Mivel a Filológia.hu lektorált folyóirat, az itt megjelent tanulmányok hivatalos publikációkként elfogadtathatóak.

E-mail-címünk: filologia.hu@gmail.com.

Tanulmányok

Seres Nóra – Farkas Nóra

FORDÍTÁS VAGY ADAPTÁCIÓ?

Változó fordítási normák a magyarra fordított gyerekirodalmi szövegekben¹

0. Bevezetés

Az esettanulmány a fordítás és adaptáció fogalmak elkülönítésének nehézségeit járja körül a gyerekirodalmi fordítás keretein belül. A szakirodalom rövid áttekintését követően ismertetjük saját munkadefiníciónkat, amelynek alapján a gyerekirodalmi interlingvális átültetésekben belül elkülönítjük egymástól a fordításokat és az adaptációkat. Ezután bemutatunk egy esettanulmányt, amelyben azt vizsgáltuk meg, hogy a 2000 táján bekövetkezett magyar gyerekirodalmi paradigmaváltás (Lovász 2015) változásokat hozott-e a gyerekirodalom-fordítási normák tekintetében angol-magyar viszonylatban. Fordítási normákon a Toury 1995 definiálta deskriptív normákat értjük. Kutatásunk elméleti keretét ezen túl a poliszisztéma-elmélet (Even-Zohar 1990, 2005; Shavit 1981, 1986), a funkcionális fordításelmélet, és ezen belül is a Nord által definiált lojalitás és funkció fogalmi (Nord 1997, 2007), valamint a Chesterman definiálta professzionális és elvárás normák (Chesterman 1993) alkotják.

1. Fordítás és adaptáció fogalmi a gyerekirodalmi fordításon belül

Shavit 1986, Bettelheim 1989 és Klingberg 1986 megjegyzéseit olvasva az a kép rajzolódik ki bennünk a gyerekirodalmi adaptációról, hogy az valami másodlagos, nem eredeti, rövidített, kivonatos, egyszóval másodrangú változat a forrásnyelvi eredetihez képest. Még a „tisztéletlen”, „manipulatív” és a „protekcionista” jelzők is előkerültek az adaptációval kapcsolatban (a fenti nézetek összefoglaló tárgyalásáért lásd Oittinen 2000 73–99). Az említett szerzőkben az a közös, hogy a pi-edesztálra emelt eredetihez képest alacsonyabb rendűnek, netán egyenesen fenyegetőnek és rossz szándékúnak látták az adaptációt. Később már az adaptáció másfajta megközelítésével találkozunk a gyerekirodalom-fordítás kutatásán belül: Oittinen (2000) felveti a kérdést, vajon egyáltalán húzható-e éles határvonal a két jelenség, fordítás és (interlingvális) adaptáció közé.

¹ A tanulmány az „Intersemiotic Translation, Adaptation, Transposition: Saying almost the same thing?” (Nicosia, Ciprus, 2017. november 10–12.) konferencián angol nyelven elhangzott előadás írott változata.

Oittinen megfogalmazza, hogy az adaptációhoz való hozzáállás két okból negatív: egyrészt azért, mert jellemzően a gyerekirodalom alacsonyabb rendűségének bizonyítékát látják a jelenségben (abba a szövegbe szabadabban nyúl bele a fordító, amelyet alacsonyabb rendűnek, kisebb fontosságúnak vagy perifériálisabbnak tartanak), másrészt a forrásnyelvi szerző jogainak csorbulását látják benne. Ezzel szemben Oittinen szerint magának az adaptáció fogalmának a definiálásával van baj, miután rendszerint a forrásnyelvi szövegtől való eltérésén keresztül definiálják, ami az ekvivalencia alapú megközelítéshez köthető: ebből kiindulva, ami ekvivalens a forrásnyelvi szöveggel, az fordítás, ami eltér tőle, az pedig adaptáció. Ez az álláspont azonban ma már nehezen tartható, hiszen a klasszikus ekvivalenciaalapú (az ekvivalenciát azonosságként értelmező és kutatását a fordításelmélet érdeklődésének középpontjába állító) megközelítések uralma rég megdőlt a fordítástudományban (bővebben lásd: Snell-Hornby 1988/1995; House 1997: 25–26). Az adaptációnak tehát új definíciót kell találni, továbbá az is megfontolandó, egyáltalán szétválasztható-e (és elválasztandó-e) egymástól fordítás és adaptáció fogalma akkor, ha gyerekirodalmi interlingvális átültetésekről beszélünk. A határvonal meghúzásának lehetőségessége már csak azért is kérdéses, mert ha belegondolunk, mindenfajta interlingvális átültetés közebb hozza a szöveget a célnyelvi közönséghez (tehát domesztikál, vagyis adaptációs stratégiát tartalmaz), ha másban nem is, de a nyelv megváltoztatásán keresztül mindenképpen. A fordítás valamekkora mértékben mindig újraírás, és már csak a különböző nyelv miatt sem lehet azonos a forrásnyelvi szöveggel. Innentől pedig kétséges, milyen fokú domesztikáció vagy az adaptációs stratégiák milyen mértékű jelenléte szükséges ahhoz, hogy egy célnyelvi szövegről azt mondhassuk: ez már nem fordítás, hanem adaptáció.

Ha elvetjük az ekvivalencia elsődlegességét, akkor újabb kérdésként merül fel, hogy a nem etikus változtatásokat is az adaptációs stratégiák körébe soroljuk-e. Mazi-Leskovar 2003 szerint minden fordításnak, és minden, a fordításban alkalmazott adaptációs stratégia használatának alap-előfeltétele az, hogy a forrásnyelvi szerzőhöz és a célnyelvi befogadókhöz is korrekt módon viszonyuljon. Ha tehát szándéka szerint nem másítja meg a forrásnyelvi szerző üzenetét, és nem célja manipulálni a célnyelvi befogadókat, vagyis csak a befogadás megkönnyítése szándékával változtat a szövegen, akkor bármilyen adaptációs stratégia megléte igazolható a fordításban; és akármekkora mértékű adaptáció esetén is fordításnak nevezhető a végeredményként létrejött célnyelvi szöveg. Bastin 2009: 6 csak az etikus adaptációkat sorolja az adaptációk körébe azzal, hogy a következőképpen fogalmaz: az adaptációban a fordító szándékosan beavatkozhat a szövegbe, de csakis a funkció megőrzésének érdekében. Ezzel nem helyezi magát az eredeti szöveg szerzőjének pozíciójába, ellentétben például a szöveget manipuláló vagy meghamisító átültetővel (vagyis mindazokkal, akik nem etikus változtatást hajtanak végre a szövegen az interlingvális átültetés során).

Oittinen az ekvivalencia, illetve azonosság problematikussága mellett még egy problémát vet fel az adaptáció fogalmával kapcsolatban: ez pedig az „eredeti” kérdése. Mint írja, az adaptáció státuszát mindig valamilyen „eredetihez” képest határozzák meg, legyen ez egy eredeti forrásnyelvi szöveg vagy egy „eredeti” célnyelvi szöveg, azaz „igazi” fordítás. Tehát ahhoz, hogy az adaptációt definiál-

jük, mindenekelőtt az „eredetit” kell definiálnunk, ami szintén nehézségekbe ütközik, tekintve, hogy minden eredetinek tartott szöveg visszavezethető valamilyen módon más, még eredetibb szövegekre (Bloom 1980: 18, idézi Oittinen 2000: 79). Oittinen szerint itt valójában az számít, hogyan funkcionál a fordítás/adaptáció valós szituációkban, vagyis képes-e betölteni funkcióját vagy sem. Itt nem feltétlenül funkcionális ekvivalenciáról van szó, mivel elképzelhető, hogy a szöveg funkciója megváltozik a fordítás során – tehát az a kérdés, azt a funkciót képes-e betölteni, amit a célnyelvi olvasók esetében szántak neki, és ez nem feltétlenül egyezik meg a forrásnyelvi szöveg forrásnyelvi olvasóknál betöltendő funkciójával. A gyerekirodalom fordításakor azáltal leszünk lojálisak a forrásnyelvi szerzőhöz, ha a célnyelvi olvasóközönséget tartjuk szem előtt, vonja le a következtetést Oittinen; ez pedig magában foglalja, hogy az egész történetmesélési szituációt szem előtt kell tartani, amelyben a szöveget az új olvasók igényeihez és szükségleteihez igazítjuk – tehát szükségszerűen adaptáljuk.

2. Munkadefiníció: Az adaptációs skála

Adaptáción saját kutatásunkban a globális, azaz az egész szövegre kiterjedő adaptációt értjük (Bastin 2009: 5), és olyan célnyelvi szövegeket nevezünk adaptációknak – valamint az ezeket előállító stratégiákat adaptációs stratégiáknak vagy adaptációhoz közelítő stratégiáknak –, amelyeknél a forrás- és a célnyelvi szöveg között, tehát interlingválisan jön létre az adaptáció. Nem soroljuk ide azokat az eseteket, amikor már a forrásnyelvben létrejön az adaptáció (lásd például a Lamb-testvérek Shakespeare-átiratait), majd ezeket fordítják le egy másik nyelvre. Nord 2007 lojalitás- és funkció-definícióiból kiindulva egy skálát rajzoltunk fel (1. ábra), amelynek egyik végpontján a „teljes” fordítás, a másik végpontján pedig a „teljes” adaptáció áll.

1. ábra

„Teljes” fordítás	↔	„Teljes” adaptáció
- leglojálisabb a FNY szerzőhöz		- legkevésbé lojális a FNY szerzőhöz
- legkevésbé törekszik funkcionalitásra		- legerősebben törekszik a funkcionalitásra

A „teljes” fordítás úgy jellemezhető, mint ami a legerősebben lojális a forrásnyelvi szerzőhöz, és ennek alárendeli azt a célt, hogy funkcionális legyen a célnyelvi olvasók számára; míg a „teljes” adaptáció ennek az ellentétéként írható le: legkevésbé lojális a forrásnyelvi szerzőhöz, ugyanakkor legerősebben törekszik a funkcionalitásra (és itt a betöltendő funkció függvényében beszélhetünk etikus vagy nem etikus adaptációról). Az interlingvális átültetés vagy áthangszerelés (*interlingual transposition*, Jakobson 1959: 238) során létrejövő célnyelvi szöveget a „teljes adaptáció” végpontja irányába az olyan stratégiák tolják el, amelyeket a továbbiakban „adaptációhoz közelítő stratégiáknak” nevezünk.

3. Történeti megközelítés: fordítás és adaptáció a magyar nyelvű gyerekirodalomban

Oittinen 2000 megállapítása szerint a gyerekirodalomban a rövidített vagy más módon szerkesztett szövegváltozatok jóval gyakoribbak a felnőttirodalomhoz képest (2000: 80–81). Ennek oka a gyerekirodalomnak abban a rendszerint perifériális helyzetében gyökerezik, amelyet az irodalmi poliszisztémában (ez az irodalmi alkotásoknak egy olyan társadalmi, kulturális, irodalmi és történeti kereten belül, illetve a kulturális, politikai rendszerekkel összefüggésben való szemlélete, amelyekben az irodalmi rendszer állandóan változó, átalakuló rendszerként működik – Vándor 2010: 66 megfogalmazása, lásd még Even-Zohar 1990, 2005) elfoglal. A fordított gyerekirodalom helyzete még periférikusabb, ami lehetővé teszi a fordító számára, hogy nagyobb változtatásokat engedjen meg magának a fordítás során, mint a felnőttirodalom fordítója (Shavit 1986: 112).

A fenti állítások első pillantásra a magyarra fordított gyerekirodalom történetében is megállják a helyüket: a gyerekirodalom presztízse jellemzően alacsony, fordítói pedig jellemzően szabadon fordítanak. Azonban ha történeti perspektívából szemléljük a magyarra fordított gyerekirodalmat, felfedezhetünk változásokat a tekintetben, hogy melyik korszakban mennyire helyezkednek el a periférián a (fordított) gyerekirodalmi művek.

Az 1860-as éveket megelőzően a magyarra fordított gyerekirodalom periférikus helyet foglalt el az irodalmi poliszisztémán belül. Ekkor még eleve kevesebb gyerek tudott olvasni, akik pedig tudtak, azok rendszerint beszéltek németül, és mivel rendelkezésükre álltak a német nyelvű vagy eddigre már németre lefordított szövegek, így szükségtelen volt ezeket magyarra is lefordítani. Ebből következően a mégis magyarra fordított gyerekirodalmi szövegekkel a fordító azt tehetett, amit csak akart: jellemzőek a törlések, a betoldások és az átfogalmazások, amelyek mai fogalmaink szerint inkább jelöletlen adaptációt, mintsem fordítást eredményeztek.

A kiegyezéstől a második világháború végéig tartó időszakban a kétnyelvűség csökkenésével, illetőleg az olvasni tudók (elsősorban az olvasni tudó nők és gyermekek) számának növekedésével együtt a magyar gyerekirodalmi fordítások száma is jelentősen megnövekedett; azonban a szintén növekvő nacionalizmusnak köszönhetően továbbra is jellemzőek a domesztikáló, szabad fordítások, a sok esetben még mindig jelöletlen adaptációk.

Az adaptáció a szocializmus idején is jellemző fordítási stratégia marad (ekkor már jellemzőbb a jelölt átdolgozás), ekkor azonban a szocializmus uralkodó ideológiája az oka annak, hogy bizonyos részek kimaradnak a szövegekből, illetőleg más részek bekerülnek, vagy jelentős változásokon esnek keresztül; a fordítások jellemzően kevésbé domesztikálóak, mint a megelőző időszakban, ugyanakkor a szocialista ideológiával csak bajosan összeegyeztethető részeket gondosan ki-
gyomlálják belőlük.

A rendszerváltás után egy tízéves átmeneti, tapogatózó időszakot és globális újranityitást követően (az eredeti és a fordított magyar gyerekirodalom korszakolásáról bővebben lásd Hermann 2017 és Farkas–Seres 2017) Lovász (2015) megállapítása szerint az ezredfordulón egyfajta paradigmaváltás következett be a magyar gyerekirodalomban. Ennek során megjelentek a felnőttesebb, sok esetben eddig tabunak számító témák, a szövegek hangneme is felnőttesebb lett, a gyerekirodalom elkezdte egyenrangúbb partnerként kezelni gyerekolvasóit. Ez a felnőttesedés az újraintézményesülésben is megmutatkozott: egyetemi képzése indult el, gyerekirodalommal foglalkozó folyóiratok és új, merész szemléletű gyerekkönyvkiadók jelentek meg, továbbá Magyar Gyerekkönyv Fórum (angolul: HUBBY – Hungarian Board on Books for Young People) néven magyar gyermekirodalmi egyesület is alakult. Shavit 1986 poliszisztéma-rendszerében szemlélve ezt a változást úgy fogalmazhatunk, hogy a gyerekirodalom az irodalmi poliszisztémában elfoglalt addigi periférikus helyzetéből a központ irányába toldott el.

Kutatásunkban azt vizsgáljuk meg, hogy a 2000 utáni gyerekirodalmi fordítások a fentebbi fordítás-adaptáció skálán a teljes fordítások irányába tolnak-e el a 2000 előtti fordításokhoz képest. Shavit 1986 megállapításából kiindulva az alábbi kutatási kérdéseket fogalmaztuk meg:

1. Van-e jelentős különbség a 2000 előtti és a 2000 utáni magyarra fordított gyerekirodalmi szövegek között az adaptációhoz közelítő stratégiákhoz köthető fordítási eltolódások számát tekintve?
2. A magyar gyerekirodalomban az ezredfordulón bekövetkezett paradigmaváltás okozott-e fordításinorma-váltást, amely az adaptációhoz közelítő stratégiák megjelenésének változásában nyilvánul meg?
3. A szöveg irodalmi műfaja befolyásolja-e az adaptációhoz közelítő stratégiák mennyiségét a magyarra fordított gyerekirodalmi szövegekben?

4. Vizsgált korpusz és kutatási módszer

Az alábbiakban egy esettanulmányt mutatunk be, amelyben két angolszász gyerekirodalmi klasszikus két-két magyar fordítását vetettük össze egymással. A két könyv Lewis Carroll *Alice's Adventures in Wonderland* című műve (továbbiakban: *Alice*) és a *The Secret Garden* F. H. Burnett-től (a továbbiakban: *TSG*). Mindkét könyv gyerekirodalmi klasszikus, amelyek számos magyar fordítással rendelkeznek; mindkettőnek van 2000 után keletkezett fordítása, és emellett létezik egy kanonizált fordítása a 20. századból, amelyet a 2000 utáni új fordítás leváltani próbált – ezek lesznek az általunk elemzett fordítások. Mindkét könyv főszereplője egy kislány, aki egy új világot fedez fel; mindkettő meseként és más szinteken is olvasható, többretegű szöveg, és éppen ezért egyiknél sem egyértelműen meghatározható, milyen olvasóréteghez szól. A két könyv ugyanakkor különböző műfajokat képvisel: az *Alice* fantasztikus és nonszensz, és ez problémákhoz vezethet a fordításban, mivel ezek a magyar gyerekirodalomban kevésbé meggyö-

keresedett műfajok. A *TSG* alapvetően lányregény és fejlődésregény, vagyis a magyar gyerekirodalomba mélyebben beágyazott műfajokat képvisel, ezért fordítása feltehetően könnyebben befogadható lesz a célnyelvi gyerekolvasóknak. Feltetelezzük, hogy az *Alice* fordításai több adaptációhoz közelítő stratégiát alkalmaznak, mint az ilyen nehézségeket nem tartalmazó *TSG* fordításai.

A célnyelvi szöveget a skála adaptációs végpontjához közelítő stratégiákat a gyerekirodalom-fordítási szakirodalom (Shavit 1986; Klingberg 1986; Puurtinen 1995; Bastin 2009; Lathey 2009; Oittinen 2000; Mazi-Leskovar 2003) alapján két nagy csoportba és ezeken belül alcsoportokba soroltuk (1. táblázat).

1. táblázat: Az adaptációhoz közelítő stratégiák

Olvashatóság és befogadhatóság megkönnyítését célzó stratégiák	Purifikációt célzó stratégiák
<ul style="list-style-type: none"> magyarázat (betoldás, paratextuális magyarázat) honosítás lokalizálás modernizálás egyszerűsítés (egyszerűsített megfogalmazás vagy összefoglalás, törlés, mondatok felszabdálása, bekezdések felszabdálása, ambiguitás csökkentése, nem-cselekményes részek törlése vagy lerövidítése) 	<ul style="list-style-type: none"> ideológiai célzatú betoldások/törlések/változtatások erkölcsi-nevelő és egyéb pedagógiai célzatú betoldások/törlések/változtatások (pl. dialektus és szleng eltüntetése) vallásos tartalommal kapcsolatos betoldások/törlések/változtatások ijesztő, szomorú, erőszakos, karnevalisztikus vagy más tekintetben korhatárosnak minősített tartalmak törlése/enyhítése (ilyen tartalmi elemek például a következők: a felnőttek is hibáznak; a gyerekek tiszteletlenek a felnőttekkel)

A két nagy csoport egyike az olvashatóság és befogadhatóság megkönnyítését célzó stratégiák: ezek azzal teszik funkcionálisabbá a célnyelvi szöveget, hogy megkönnyítik a befogadhatóságát. A másik nagy csoportba a purifikációt célzó stratégiák tartoznak: ide tartoznak a kevésbé etikus funkciók, mint az ideológiai vagy az erkölcsi-nevelő célzatú változtatás. Ez utóbbiak esetében Bastin 2009: 6 fent részletezett felosztása alapján nem is biztos, hogy még adaptációról beszélhetünk (és nem például a szöveg meghamisításáról vagy manipulációjáról). Szövegeinkben a fenti okból csak az előbbi kategóriába tartozó stratégiákat vizsgáltuk, úgymint: magyarázatok (ezen belül betoldások és paratextuális magyarázatok), honosítás, lokalizálás, modernizálás és egyszerűsítés; ez utóbbi technikái az egyszerűsített megfogalmazás vagy összefoglalás, a törlés, a mondatok egyszerűsítése (felszabdálása), a bekezdések felszabdálása, a szövegben megjelenő ambiguitás csökkentése, valamint a szöveg nem cselekményes részeinek törlése vagy lerövidítése.

Az alábbiakban a törlésekre, a betoldásokra és az ambiguitás csökkenésére koncentrálnunk, minthogy az általunk vizsgált szövegeknél ezen stratégiák használatában mutatkoztak jelentős eltérések a régi és az új fordítások között.

Kutatásunkban a 2000 előtt és után keletkezett célnyelvi szövegek első fejezeteit hasonlítottuk össze abból a szempontból, hogy a fenti stratégiák hogyan (milyen számban és minőségben) jelennek meg bennük. Az első fejezetek az általunk vizsgált szempontokból reprezentatívak a szövegek egészre nézve. Mivel mindkét regénynek a vizsgált kettőnél jóval több fordítása létezik, itt megemlítendő, hogy azért tartottuk szerencsésnek éppen ezeket a célnyelvi szövegeket összevetni, mert ezek a napjainkban is közkézen forgó fordításaik; másrészt a régi és új fordítás közt eltelt idő – ami mindkét könyv esetében körülbelül fél évszázad – szerencsés abból a szempontból, hogy egy ilyen időintervallum vizsgálata reményeink szerint hozzásegíthet bennünket ahhoz, hogy a fordítási normák változásait meg tudjuk figyelni.

Az általunk összevetett fordítások az *Alice* esetében Kosztolányi–Szobotka 1958-as kiadású fordítása, valamint Varró–Varró 2009-es változata; a TSG-nél pedig Kopácsy 1959-es, illetőleg Hegyes-Horváth 2002-es fordítása. A CSz1 rövidítés a 2000 előtt keletkezett, míg a CSz2 a 2000 utáni célnyelvi szövegeket jelöli.

5. Eredmények

5.1. Számszerű eredmények

Az összehasonlítás számszerű eredményeit a 2. táblázatban közöljük.

2. táblázat: Számszerű eredmények

	Alice CSz1	Alice CSz2	TSG CSz1	TSG CSz2
Törlés	31	10	20	8
Betoldás	11	2	8	4
Ambiguitás csökkentése	20	5	0	0

A számszerű eredményeket megnézve szembetűnik, hogy a régi fordítások jelentősen több törlést és betoldást tartalmaznak, mint az újak. Törlésnek és betoldásnak az olyan változtatásokat tekintettük, amelyek a Klaudy 2014 által meghatározott fakultatív átváltási műveleteknél nagyobb mértékű (illetve azok egyik típusába sem besorolható) eltolódásokat okoztak a szövegben; továbbá amelyek besorolhatóak ugyan Klaudy valamelyik kategóriájába, de a számos előfordulásuk miatt azt mondhatjuk, hogy az egyenként aprónak tűnő változtatások egy határozott és egységes, a fordítást az adaptációkhoz közelítő eltolódást eredményező fordítási stratégiává állnak össze a szövegben. A törléseket és a betoldásokat nem csak a fentebbi ok – az adaptációhoz közelítő stratégia megléte – indokolhatja, előbbinek oka lehet például a fordítói figyelmetlenség is. Ezért ezeket a részeket kvalitatív vizsgálatnak is alávetettük, hogy megnézzük, a vizsgált szövegeinkben mi indokolja ezeket a változásokat.

5.2. Kvalitatív elemzés

5.2.1. Törlések

Amint a számszerű eredményekből is látszik, a régi fordításokban jóval több törlést találtunk, mint az új fordításokban. Ha közelebbről megnézzük ezeket az eltolódásokat, azt látjuk, hogy a törlések az *Alice*-ben jellemzően a bonyolult szerkezetek leegyszerűsítése miatt történtek, míg a *TSG*-ben ennél jóval esetlegesebb törléseket találunk. Nézzünk meg néhány példát a szövegekből. Valamennyi szövegváltozatban kiemeléssel jelöljük azokat a szövegrészeket, ahol az eltolódás található.

1. példa

Alice		
FSz	CSz1	CSz2
So she was considering in her own mind (as well as she could, for the hot day made her feel very sleepy and stupid), whether the pleasure of making a daisy-chain would be worth the trouble of getting up and picking the daisies, when suddenly a White Rabbit with pink eyes ran close by her. (1965: 15)	Hát csak ült-üldögélt, s azon törte a fejét, már amennyire tőle telt – mert a rekkenő hőségtől egészen elálmosodott és megbutult –, hogy jobb volna fölkelni pitypangot szedni és fűzét fonn belőle, amikor hirtelen elsurrant mellette a piros szemű fehér Nyuszi. (2000: 9)	Éppen azon kezdett el gondolkodni (már amennyire tudott gondolkodni, mivel a melegtől nagyon álmosnak és butának érezte magát), vajon jelentene-e akkora élvezetet egy koszorú elkészítése, hogy azért érdemes legyen fölkelni és százsorszápet szedni, amikor hirtelen egy piros szemű Fehér Nyúl szaladt el egészen közel mellette. (2009: 12)

Az 1. példán láthatjuk, hogy az *Alice* forrásnyelvi szövegének bonyolult szerkezetét – „whether the pleasure of making a daisy-chain would be worth the trouble of” – a régi fordítás erősen leegyszerűsíti, amikor mindössze ennyit ír helyette: „hogy jobb volna”, és ezzel könnyebben befogadhatóvá teszi a célnyelvi olvasók számára. Látjuk, hogy az új fordítás ezzel szemben nem egyszerűsíti le ezt a bonyolult szerkezetet.

2. példa

TSG		
FSz	CSz1	CSz2
...and she stuck big scarlet hibiscus blossoms into little heaps of earth, ... (1995: 8)	...apró buckákba nagy, vörös hibiszkuszokat szúrt, ... (2005: 8)	...élénkvörös hibiszkuszszirmokat szúrt kis földkupacok középebe; ... (2002: 8)

A *TSG*-ből hozott szövegrész (2. példa) egy esetlegesebb törlésre mutat példát: a forrásnyelvi szövegben szereplő *hibiscus blossoms* szó szerkezet a *CSz1*-ben *hibiscus*-szá rövidül. A *TSG* törlései kevésbé tűnnek motiváltaknak, inkább csak azt mutatják, hogy a fordító szabadon kezelte a forrásszöveget: kevésbé volt lo-

jális a forrásnyelvi szerzőhöz (kevésbé, mint a CSz2 szöveg fordítója); arra ugyanakkor semmi sem mutat, hogy nagyobb funkcionalitásra törekedett volna. Az *Alice* CSz1 szöveg fordítója nagyobb funkcionalitásra törekedett (miközben kevésbé volt lojális a forrásnyelvi szerzőhöz, hiszen a szöveg stílusát és logikai szerkezeteit is megváltoztatta, leegyszerűsítette), ami abból látható, hogy törlési egységes stratégia részeinek tekinthetők: együttesen könnyebben befogadhatóvá teszik a szöveget.

5.2.2. Betoldások

Nézzük a betoldásokat, amelyekből a CSz1-ekben szintén többet találunk. Itt mindkét könyvnél jellemzően a célnyelvi szöveg képszerűbbé, szemléletesebbé tétele a betoldások jellemző oka. Nézzünk erre is két példát!

3. példa

Alice		
FSz	CSz1	CSz2
‘Oh my ears and whiskers, how late it’s getting!’ ... (1965: 18)	- Jaj, jaj, tapsi füleimre, villás bajuszomra, még elkésem! ... (2000: 12)	- Jaj, szegény fülemnek, jaj a pofaszakállamnak, milyen késő van! ... (2009: 15)

A 3., az Alice-fordításokból hozott példában láthatjuk, hogy a forrásnyelvi szövegben a Nyuszi a következőképpen kiált fel: „Oh my ears and whiskers, how late it’s getting!” A CSz1 szövegben két jelzővel – „tapsi” és „villás” – egészül ki a felkiáltás. A Nyuszira vonatkozó jelzők egyrészt könnyebben elképzelhetővé teszik magát a Nyuszit, másrészt a „tapsi füleim, villás bajuszom” fordulat a magyar népmesék nyelvezetét emeli be a szövegbe, és ezzel is közelebb hozza a szöveget a célnyelvi befogadókhoz, akik számára ismerős ez a nyelvezet. A képszerűbbé tétel intenciója mellett a népmesei regiszter behozatalát sem tekinthetjük egyszeri véletlennek, hiszen számos további példát találunk rá az Alice CSz1 szövegében: „csak ült-üldögélt” (2000: 9), „Alice uccu utána, mint a szélvész” (2000: 12), „Huncut legyek, ha ez itt volt az előbb” (2000: 13), „húbelebalázs módjára” (2000: 13).

Ennél a példánál még meg kell jegyeznünk, hogy a „Jaj szegény fejemnek” frazeologizmus játékos parafrázisaként a CSz2 fordítás – „Jaj, szegény fülemnek, jaj a pofaszakállamnak” – sokkal közelebb áll a forrásnyelvi szöveghez, amely szintén parafrázis: a „my stars and garters” felkiáltásé. Vagyis a régi fordítás nem pontos, mivel kihagyja a játékos parafrázist az angol frazeológiai egységre, ugyanakkor a fenti jellemzői miatt mégis a célnyelvi befogadók igényeihez közelíti a fordítást. Kérdés, hogy a frazeologizmus elhagyása nem hat-e éppen az ellentétes irányba (tehát nem nehezíti-e a befogadást az, hogy a magyar fülnek megszokott, és még parafrazeált változatában is felismerhető szófordulat helyett itt egy szokatlan szókapcsolattal találkozunk a magyar szövegben). A legfunkcionálisabb megoldás ez esetben a két fordítás ötvözete lehetne, ahol megmarad az

állandósult szókapcsolat, és ugyanakkor a régi fordítás erényeit is tartalmazza, valahogy így: „Jaj szegény tapsi fülemnek, jaj a villás bajuszomnak!” Azt azonban mindenképp kijelenthetjük, hogy – ha a konkrét szöveghelyen egy fordítási hibával jár is együtt – mind a népmesei regiszter határozottabb behozatala, mind a képszerűbbé tétel egységes, a szöveg egészét érintő stratégiává áll össze a CSz1 fordítás szövegében.

4. példa

TSG		
FSz	CSz1	CSz2
...she was not disturbed by the wails and the sound of things being carried in and out of the bungalow. (1995: 10)	... de sem a jajveszékelés, sem a szaladgálás, sem a cipekedés zaja nem ébresztette fel. (2005: 11)	...nem zavarta a jajgatás, sem a ház ajtaján be- és kicipelt tárgyak zaja. (2002: 10)

A TSG-nél egy leíró részt látunk a 4. példában: minden a feje tetejére állt, az emberek jajveszékelnek, és ki-be szaladnak a házból, különféle dolgokkal a kezükben. A forrásnyelvi szöveg a szaladgálás mozzanatát expliciten nem tartalmazza: „by the wails and the sound of things being carried in and out of the bungalow”, de a CSz1 szöveg explicitálja ezt: „de sem a jajveszékelés, sem a szaladgálás, sem a cipekedés zaja”. Ezzel a betoldással ismét csak szemléletesebbé, filmszerűbbé teszi a leírt jelenetet. A CSz2 szöveg lojálisabb marad a forrásnyelvi szerzőhöz, de – a régi fordítással összevetve – kevésbé funkcionális.

5.2.3. Ambiguitás csökkentése

Az ambiguitás csökkentése, mint egyszerűsítő stratégia csak az *Alice*-ben jelent meg, itt azonban a CSz1 szövegben jóval erősebben van jelen. Az ambiguitás csökkentése a karakterek jellemének egyszerűsítésében és a belső ambiguitásra (és annak fel nem oldására) épülő nonszensz humor eltüntetésében jelentkezett. Az alábbiakban a karakterek jellemének egyszerűsítésére nézzünk egy példát Alice egyik megnyilatkozásában.

5. példa

Alice		
FSz	CSz1	CSz2
“yes, that's about the right distance: ” (1965: 17)	“Igen, annyira van: 4000 mérföldnyire. ” (2000: 10)	...igen, körülbelül annyi lehet... (2009: 14)

Az 5. példában egy Alice karakterét érintő változtatásra látunk példát, amely önmagában jelentéktelen módosításnak tűnik ugyan, de a számos hasonló apró módosítás egységes stratégiává áll össze a CSz1-ben. Alice karaktere az eredeti regényben igen összetett: nem egyértelműen pozitív, és emellett is igen sajátos:

sokat tépelődik, rendkívül megfontolt, bizonytalankodó, rendszeresen önmagát korrigálja, és hangosan töpreng az általa elmondottak helyességén, mindent alaposan átgondol és mérlegel, egyszóval nem egy sablonos, impulzív kisgyerek képét idézi fel az olvasó előtt. A CSz1-ben számos olyan eltolódást találunk, amelyek következtében Alice jelleme egészen megváltozik: bonyolult, nem fekete-fehér, tépelődő karakterből egy mindenre azonnal reagáló, határozott, sokkal sematikusabb protagonista lesz belőle (vö. a finn Alice-fordításokban hasonló változásokat figyelhetünk meg, lásd Oittinen 2000: 133–141). Az 5. példában is ezt látjuk: míg a CSz2 megőrzi a forrásnyelvi szöveg körülbelüliséget kifejező szavát („körülbelül”), ezzel is érzékeltetvén, hogy Alice megfontolt kijelentéseket tesz, és igyekszik nem butaságot mondani, addig a CSz1 Alice-e a legnagyobb határozottsággal állít valamit, és a kétely szikrája sem merül fel benne azt illetően, hogy az információi esetleg nem pontosak. Ennek több magyarázata is lehet (bővebben I. Farkas 2016), de ez a változtatás egyértelműen a karakter jellemének egysíkúbbá tételével jár.

Az *Alice*-könyvek alaphangját a nonszensz humor adja meg. A CSz1 elkészültének idején a nonszensz még meglehetősen idegen volt a magyar gyerekirodalomtól, és ezért – a könnyebb befogadhatóság érdekében – a fordításban is megfigyelhetők a nonszensz kigyomlálására tett kísérletek. A nonszensz humor a logikai viszonyok megbontásán és a fel nem oldott belső ambiguitáson alapul, amit jól szemléltet a forrásnyelvi szövegből vett alábbi szövegész: „And she tried to fancy what the flame of a candle is like after the candle is blown out, **for** she could not remember ever having seen such a thing” (1965: 21). Tehát Alice azért próbálja meg elképzelni, hogy néz ki a gyertyaláng elfújás után, mert nem bír visszaemlékezni rá, hogy látott volna ilyesmit. Ez a kijelentés azt implicálja, hogy ez a nonszensz dolog (legalábbis Alice – és az elbeszélő? – véleménye szerint) létezik, éppen csak ő nem tudja, mert nem emlékszik rá, hogy néz ki, de ha kellően megerőlteti a képzelőerejét, akkor maga elé tudja idézni ezt a valójában elképzelhetetlen – mert nonszensz – jelenséget. Hogy ez végül sikerül-e neki, az a szövegből nem derül ki.

A CSz1-ben ezzel szemben azt látjuk, hogy a „**for** she could not remember” helyett „**de** nem emlékezett” (2000:17) szerepel, ez pedig teljesen felborítja az eredeti szöveg nonszensz logikáját, és eltünteti a nonszensz humort: „Próbálta elképzelni, milyen is a gyertyaláng, miután már elfújták. **De** nem emlékezett rá, hogy látta volna valaha” (2000: 17). Ez a kijelentés itt nem nonszensz-logikus, hanem valóban logikus: Alice itt kudarcot vall, amikor megpróbálja elképzelni az elképzelhetetlent, mégpedig azért, mert az nem is elképzelhető. A nonszensz ambiguitás feloldásával a szövegrész könnyebben befogadhatóvá válik a nonszenszsel kevésbé közeli ismeretségben levő célnyelvi gyerekolvasók számára, ugyanakkor eredeti nonszensz-humoros funkcióját nem tudja betölteni. A CSz2-ben visszatér a nonszensz ambiguitása: „És megpróbálta elképzelni, milyen a gyertyaláng, miután elfújják a gyertyát, mert nem emlékezett rá, hogy valaha is látott volna ilyesmit” (2009: 17). A műfaji különbségekből adódhat, hogy a TSG-ben nem találunk ilyen eltolódásokat: egyrészt itt nincs jelen az *Alice*-re jellemző nonszensz humor, másrészt a szereplők karaktere is könnyebben megfogható, kevésbé összetett.

5.3. Következtetések

A számszerű és a kvalitatív eredmények alapján megállapíthatjuk, hogy a vizsgált 2000 előtti fordítások jelentősen több olyan stratégiát tartalmaznak, amelyek a célnyelvi szöveget a skála adaptációs végpontjához közelítik, mint a vizsgált 2000 utáni fordítások. A régi és az új fordítások közt kimutatott különbségek arra mutatnak, hogy időközben fordításinorma-váltás következett be a magyarra fordított gyerekirodalomban; és feltételezhetjük, hogy ez a fordításinorma-váltás a Lovász 2015 által leírt gyerekirodalmi paradigmaváltásból következik. A paradigmaváltás eredményeként a fordított gyerekirodalom központibb helyre került az irodalmi poliszisztémában, és kutatási eredményeink arra engednek következtetni, hogy ennek következményeként a fordítók Shavit által megfogalmazott nagyobb szabadsága lecsökkent, aminek következtében ma már kevesebb adaptációhoz közelítő stratégiát használnak fordításaikban. Itt megjegyzendő, hogy a kapott eredményeinket más is magyarázhatja a normaváltáson kívül: az újrafordítási hipotézis, részben az explicitációs hipotézis, és a fordító idioszinkratikus döntései. Azonban a sokféle, mind egyfelé mutató változás, továbbá az, hogy nem első fordításokról van szó, és a régebbi fordítások explicitálnak erősebben, együttesen abba az irányba mutatnak, hogy itt mégis valamiféle fordításinorma-változásnak lehetünk tanúi.

Azt is megállapíthatjuk, hogy az *Alice* és a *TSG* vizsgált stratégiái közt műfajspecifikus eltéréseket lehet megfigyelni. Az *Alice* CSz1 fordítása olyan adaptációhoz közelítő stratégiákat is tartalmazott, amelyek a *TSG*-ben az eltérő műfaj miatt nem jelenhettek meg; de a stratégiák többi vizsgált típusánál is jelentősebb változtatásokat találunk az *Alice*-ben (számszerűen is, noha az első fejezetek hossza nagyjából megegyezik). Ugyanakkor megemlítendő, hogy ez az eltérés csak a régi fordítások összevetésénél jelentkezik, az újabb fordításokban már elenyészőek a különbségek az adaptációhoz közelítő stratégiák használatát illetően a *TSG* és az *Alice* szövege között. Ezt a jelenséget az magyarázhatja, hogy időközben a fantasztikus és a nonszensz műfaj is erősebben beágyazódott a magyar gyerekirodalomba.

A fentiekben a szövegek elemzésével a professzionális normákat vizsgáltuk: vagyis a fordításnak azokat a normáit, amelyek a szövegek elemzésével legalábbis részben felfedhetők, és amelyek a fordítókat munkájuk végzése közben befolyásolják. Napjaink elvárás normáinak – tehát a befogadók elvárásait alakító normák – feltérképezése is lehetségesnek tűnik, és a későbbiekben a kutatást szeretnénk ebbe az irányba kiterjeszteni. Előzetes felmérésként körülbelül hatvan középiskolai (kiskamasz korosztályba tartozó) diák véleményét kértük ki a két vizsgált szöveg két-két fordításáról, és meglepő válaszaik az ilyen irányú további kutatásra ösztönöznek bennünket. Ugyanis a megkérdezett diákok többsége a CSz1-eket olvasná szívesebben, és választásuk indoklásaként az itt látható elvárásokat fogalmazták meg a gyerekirodalmi fordításszövegekkel szemben: legyen irodalmi és „megemelt” a fordítás nyelvezete, honosítson, a mondatok legyenek rövidek, a szöveg legyen „kompakt”, és archaizáljon. Ezek alapján a következő, a későbbiekben kutatásra érdemes kérdés merül fel: vajon egy adott korszakban a professzionális és az elvárás normák mennyire esnek egybe egy-

mással? Másként fogalmazva: az olvasók is azt várják-e el a szövegektől, mint amilyen (feltételezett) elvárások a fordító fordítási döntéseit befolyásolják? És ha nem az ő elvárásaik alapján alakultak ki egy adott korszak gyerekirodalomfordítási professzionális normái, akkor mi alapján? Ez a szembenállás rámutat arra a problémára, hogy a fordított gyerekirodalomban az elvárési normák több szinten jelentkezhetnek: nagymértékben eltérhet egymástól a kritikus, a könyvet megvásárló szülő és az elsődleges befogadónak számító gyerekek elvárési normája.

6. Összefoglalás és további kutatási irányok

Összességében megállapíthatjuk, hogy a 2000-es évek gyerekirodalmi paradigmaváltása a vizsgált fordításokban is kimutatható, amennyiben a 2000 után készült vizsgált fordítások távolabb állnak az adaptációktól: a forrásnyelvi szerzőhöz lojálisabbak, ugyanakkor gyakran kevésbé törekednek a funkcionalitásra, mint a 2000 előtt készült vizsgált fordítások. A magyar gyerekirodalmi hagyományokba kevésbé beágyazott szöveg régebbi fordítása közelebb áll az adaptációkhoz, mint a magyar gyerekirodalmi hagyományokba erősebben beágyazott szövegé. A későbbiekben jóval nagyobb mintán, és digitalizált szövegeken kívánjuk tovább vizsgálni ezeket a kérdéseket, mivel tudjuk, hogy az itt bemutatott kutatás eredményeiből csak erősen korlátozott következtetéseket vonhatunk le a minta kicsisége miatt. Szeretnénk továbbá kérdőíves módszerrel megvizsgálni, hogy a 2000 utáni gyerekolvasók elvárési normái milyen mértékben esnek egybe azokkal a professzionális fordítási normákkal, amelyekhez a gyerekirodalom magyarra fordítói a 2000 utáni fordításokban igazodnak.

Források

- Burnett, Frances Hodgson 1995: *The Secret Garden*. Reading: Cox & Wyman Ltd.
- Burnett, Frances Hodgson 2005: *A titkos kert*. Ford. Kopácsy Margit. Budapest: Ciceró Könyvstúdió.
- Burnett, Frances Hodgson 2002: *A titkos kert*. Ford. Hegyes-Horváth Csilla. Budapest: Heted7világ Kiadó.
- Carroll, Lewis 1965: *Alice in Wonderland. Alice's Adventures in Wonderland & Through the Looking-Glass*. London: Caxton.
- Carroll, Lewis 2000: *Alice Csodaországban*. Ford. Kosztolányi Dezső, átdolg. Szobotka Tibor. Budapest: Ciceró.
- Carroll, Lewis 2009: *Aliz kalandjai Csodaországban és a tükör másik oldalán*. Ford. Varró Dániel – Varró Zsuzsa. Budapest: Sziget.

Szakirodalom

- Bastin, Georges L. 2009: Adaptation. In: Baker, Mona – Saldanha, Gabriela (eds.) *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. 2nd revised ed. London and New York: Routledge. 3–6.

- Bettelheim, Bruno 1989: *The Uses of Enchantment: The Meaning and Importance of Fairy Tales*. 1976; rpt. New York: Alfred A. Knopf, Vintage Books, Random House.
- Bloom, Harold 1980: *A Map of Misreading*. 1975; rpt. New York: Oxford University Press.
- Chesterman, Andrew 1993: From 'Is' to 'Ought': Laws, Norms and Strategies in Translation Studies. *Target* 5/1: 1–20.
- Even-Zohar, Itamar 1990: Polysystem Studies. *Poetics Today* 11/1.
- Even-Zohar, Itamar 2005: Polysystem Theory (Revised). In: Even-Zohar, Itamar: *Papers in Culture Research*. Tel Aviv: Porter Chair of Semiotics (Temporary electronic book).
- Farkas Nóra 2017: Világkép a gyerekirodalmi fordításokban. In: Nyomárkay István–Papp Andrea (szerk.) *Világkép és etimológia. Írások Nyomárkay István 80. születésnapjára*. Budapest: Modern Filológiai Társaság. 113–127.
- Farkas Nóra – Seres Nóra 2017: A magyar gyerekirodalmi fordítás történetének vázlatos áttekintése. *Fordítástudomány* 19/2: 58–82.
- Hermann Zoltán 2017: Vázlat a magyar gyerekirodalom történetéhez. In: Hansági Ágnes et al. (szerk.) *Mesebeszéd. A gyerek- és ifjúság irodalom kézikönyve*. Budapest: Fiatal Írók Szövetsége. 15–31.
- House, Juliane 1997: *Translation Quality Assessment*. Tübingen: Günter Narr Verlag.
- Jakobson, Roman 1959: On Linguistic Aspects of Translation. In: Brower, R. A. (ed.) *On Translation*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press. 232–239.
- Klaudy Kinga 2014: *Bevezetés a fordítás gyakorlatába. Angol / Német / Orosz fordítás-technikai példatárral*. Budapest: Scholastica.
- Klingberg, Göte 1986: *Children's Fiction in the Hands of the Translator*. *Studia psychologica et paedagogica*. Series altera. LXXXII. Lund: Boktryckeri.
- Lathey, Gillian 2009: Children's literature. In: Baker, Mona–Saldanha, Gabriela (eds.) *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. 2nd revised ed. London and New York: Routledge. 31–34.
- Lovász Andrea 2015: *Felnőtt gyerekirodalom*. Budapest: Cerkabella.
- Mazi-Leskovar, Darja 2003: Domestication and Foreignization in Translating American Prose for Slovenian Children. *Meta* 48/1–2: xx–xx.
- Nord, Christiane 1997: *Translating as a Purposeful Activity. Functionalist Approaches Explained*. Manchester: St. Jerome.
- Nord, Christiane 2007: Function plus Loyalty: Ethics in Professional Translation. *Génesis* 2007/6: 7–17.
- Oittinen, Riitta 2000: *Translating for Children*. New York & London: Garland Publishing, Inc.
- Puurtinen, Tiina 1995: *Linguistic Acceptability in Translated Children's Literature*. Joensuu: University of Joensuu.
- Shavit, Zohar 1981: Translation of Children's Literature as a Function of Its Position in the Literary Polysystem. *Poetics Today* 2/4: 171–179.
- Shavit, Zohar 1986: *Poetics of Children's Literature*. Athens: University of Georgia Press.
- Snell-Hornby, Mary 1988/1995: *Translation Studies: An Integrated Approach*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Toury, Gideon 1995: *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam: Benjamins.
- Vándor Judit 2010: *Adaptáció és újrafordítás*. Doktori értekezés. ELTE BTK. <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/vandorjudit/diss.pdf> [2017. 09. 23.]

[Lektorálta: Klaudy Kinga]

Bielecki Robert

A FŐNÉVI IGENÉV SZINTAXISA A MAGYAR NYELVBEN

1. Bevezetés

Az igenevet úgynevezett átmeneti szófajként szokás tárgyalni, ami abból következik, hogy egyes realizációi különböző szófajok tulajdonságait inkorporálják magukba. Az igenév kategóriája egyes alkategóriákra oszlik. Ezek a magyar deskriptív hagyománnyal megegyezően a következők:

- (i) főnévi igenév,
- (ii) melléknévi igenév és
- (iii) határozói igenév.

Az úgynevezett igei igenevet leggyakrabban a *-t, -tt, -Vtt* szuffixumos melléknévi igenév személybelileg határozott altípusának tekintik (vö. Keszler 2000: 236).

Ahogy maguk az elnevezések is utalnak rá, az igenév minden egyes alkategóriájának közös vonása az, hogy igei tulajdonságokat mutat. Az igeiség lényegéhez egy tartalomnak egy más tartalomnak való alárendelésének potenciája tartozik. A szóban forgó alárendelés ún. affirmációt – azaz valaminek valamiről való állításának tényét – eredményez. Az ige lényege tehát tisztán viszonyító. Vizsgáljuk meg a következő mondatot:

- (1) *A madár fészket rak.*

E mondatban a *rak* ige segítségével a *fészkekrakás* tartalmát a *madár* tartalmának rendeljük alá, azaz egyszerűen azt állítjuk a madárról, hogy fészket rak. A *rak* ige a madár és fészek közötti megfelelő viszonyt fejezi ki. Az igenév a lexikális jelentésénél fogva megőrzi – ha lehet ezt kissé metaforikusan megfogalmazni – az említett igei tulajdonságokat, ezekhez hozzátéve más releváns szófajok megfelelő tulajdonságait. A következő mondat esetében:

- (2) *A gyerekek a fészket rakó madarat figyelik.*

egyidejűleg tulajdonképpen két állítással állunk szemben. Először azt állítjuk a gyerekekről, hogy figyelik a madarat, másodszer pedig a szóban forgó madárra az az állítás vonatkozik, hogy fészket rak. A *rakó* igenév a melléknévre jellemző keretben funkcionál. Az említett igenév és az általa szintaktikailag determinált főnév közötti szórend megszilárdul, valamint megjelenik a magyar nyelvre jellemző, a főnév előtt ténylegesen meglévő szám- és esetbeli határozatlanság.

Ami a főnévi igenevet illeti, a történeti kutatásokkal foglalkozó nyelvészek között elterjedt vélemény szerint az igenévnek e fajtája egy régi deverbális főnév latívuszi esetalakjának petrifikált örököse, amely eredetileg a mondatban a cél- és véghatározó szerepét töltötte be (Budenz 1886: 282, Beke 1915: 6–11, Melich 1936: 274–276, Szinnyi 1936: 221–222, Papp 1937: 38, Kálmán B. 1952: 118, Stipa 1960: 60). Analóg helyzettel állunk szemben nemcsak a komiban, az udmurtban és a manysiban, ahol a főnévi igenév képzője kifejezetten ugyanarra az etimonra vezethető vissza, mint a magyarban, hanem más finnugor nyelvekben is (Budenz 1865: 82–84, Szabó 1904: 423–429, Pólay 1905: 370–371, Rätsep 1955: 152, Serebrennikov 1964: 310, Bartens 1999: 144–152, 2000: 228–232). A magyar főnévi igenévre a mai magyar nyelvben az jellemző, hogy az alkalmazhatósági köre szintaktikai tekintetben jelentősen kibővült. Az eredeti határozói funkcióján kívül (pl. *Megyek tanulni*) a főnévi igenév:

- (i) az alany (pl. *Tanulni jó*),
- (ii) a tárgy (pl. *Akarok tanulni*),
- (iii) a jelző (pl. *feladat tanulni*), sőt
- (iv) az állítmány (pl. *Tanulni!*)

funkcióját is betöltheti (Balogh 1980, Kálmán P. 1984: 154–155, Bósz 1992). Jellegzetes, hogy e jelenséget nem követték semmilyen alaktani, a főnévi igenév formáján belüli analógiás kiegyenlítődések. Ebből a szempontból a főnévi igenevet tartalmazó mondatok jelentősen eltérnek más típusú mondatoktól, ami a gyakorlatban kimondottan megnehezíti szintaktikai funkciójuk meghatározását. A főnévi igenévnek az imént említett szabad szintaktikai tagként való realizációin kívül vannak olyanok is, amelyekben a főnévi igenév tulajdonképpen a szó részévé válik. Ilyen típusú jelenséggel az úgynevezett összetett igealakok esetében találkozunk (pl. *Tanulni fogok*). Ezek között a bizonyos értelemben vett ellentétek között a főnévi igenévnek olyan használata terjed el, amelyben a mondattani viszonyokat specifikus rendellenesség érinteni látszik. Tekintsük a következő hagyományosan *nominativus cum infinitivo* és *accusativus cum infinitivo* elnevezésű konstrukciókat tartalmazó mondatokat. A cikkben tudatosan elkerüljük a *szervezet* kétértelmű fogalom használatát. Ehelyett a *konstrukció* és a *struktúra* fogalmakat következetesen külön-külön alkalmazzuk. A *konstrukció* az aktuálisabb, perceptibilis alakot öltő, a *struktúra* pedig az absztraktabb, a *konstrukciókat* jellemző entitásra vonatkozik (vö. M. Korchmáros 1993: 39).

(3) *Az ég borulni látszik.*

(4) *Láttam borulni az eget.*

Ilyen típusú mondatok segítségével véleményünk szerint a *borulás* tartalmát nem egy kiegészítő, és ennek következtében másodrendű információként mutatjuk be az *églátás* vonatkozásában, amiről például a következő típusú mondatokban lenne szó:

(5) *Látszik a boruló ég.*

(6) *Láttam a boruló eget.*

Az *ég borulni látszik* és a *Láttam borulni az eget* típusú mondatok azt közlik, hogy látszik, illetve láttam **azt a tényt**, hogy az ég borul. Emiatt a *nominativus cum infinitivo* és *accusativus cum infinitivo* konstrukciók egyesek szerint a (tag)mondat kategóriájához közelednek (Jespersen 1965: 108–144, Paul 1970: 294–295).

Már ezen rövid bevezetésben felületesen érintett tények alapján is nehéz fenntartások nélkül elfogadni a főnévi igenévhez való, általánosan elfogadott hagyományos nyelvtanbeli megközelítést, mely szerint a főnévi igenév: „a cselekvést és a történést elvontan, dologként, fogalomként nevezi meg” (Keszler 2000: 226, vö. Rácz 1968: 136).

Ha túlmegyünk a főnévi igenév formáján, és figyelembe vesszük azokat a tágabb szintaktikai környezeteket, amelyekben funkcionál, a főnévi igenév kérdése sokkal bonyolultabbnak bizonyul. Az elmondottak kapcsán úgy tűnik, hogy a szóban forgó morfológiai kategória minden bizonnyal nüanszírozottabb tárgyalást érdemel.

2. Lexikális megszorítások

A deverbális főnévre jellemző, hogy minden olyan szóval összekapcsolható, amely predikatív képességgel rendelkezik, a szó lexikális jelentésétől függetlenül. Itt természetesen mindenekelőtt az ígéről van szó, amelynek elsődleges szerepe a predikáció. Az *ég borulását* például látni lehet, az *ég borulásában* gyönyörködni lehet, az *ég borulásáról* beszélgetni lehet, az *ég borulásától* félni lehet, stb. A főnévi igenévnek a predikatív képességgel rendelkező szóval való összekapcsolhatóságára pedig sajátságos lexikális megszorítások érvényesek. Ez a körülmény nyilvánvaló történeti hagyatékának tűnik annak a ténynek, hogy a főnévi igenév egy régi deverbális főnév latívuszi esetalakjának örököse (Rácz–Szemere 1970: 139, Budai 1984: 315). A mai magyar nyelvben is az ígéknek csak egy részére jellemző a latívuszi vonzat. Az alany, a tárgy, a jelző és az állítmány funkciója, ahogy már említettük, a főnévi igenév szintaktikai alkalmazhatósági köre későbbi kibővülésének az eredménye. Figyelemre méltó, hogy a főnévi igenévnek ezekben az új funkcióiban is sajátságos lexikális megszorítások érvényesek. Például az alany funkcióját a főnévi igenév csak akkor töltheti be, amikor a neki alárendelt állítmány minősítő, értékelő jelentésű (Keszler 2000: 226–227). Noha az olyan kijelentések mint:

(7) *A mindennapi mosakodás egészséges.*

(8) *Mindennap mosakodni egészséges.*

első pillantásra szinonimnak látszanak, úgy tűnik, hogy a deverbális főnév és a főnévi igenév (azaz a régi deverbális főnév) között mintha újra bizonyos szerepmegosztás alakult volna ki (vö. Csapodi 1909, Kiefer 2000: 116–119). A főnévi igenév – a megfogalmazás homályosságától ideiglenesen elvonatkoztatva – a deverbális főnévvel összehasonlítva **több igei tulajdonságot mutat**.

3. Az igei argumentumok formalizálódása

A mai magyar nyelvben a következő mondatok:

(9) *A fiú szégyell szerepelni.*

(10) *A fiú szégyelli a szereplést.*

részben valami eltérőt jelentenek. A főnévi igenevet tartalmazó mondat azt implicálja, hogy a szóban forgó fiú meghatározott okokból nem szívesen szerepel. Ennek fényében a deverbális főnevet tartalmazó mondatot kétféleképpen lehet értelmezni. Az egyik implicációja ugyanaz, mint a főnévi igenevet tartalmazó mondaté. A másik implicációja pedig az, hogy a szóban forgó fiú elkerüli a helyzeteket/helyeket, ahol valaki más szerepel, például az apja. Kissé elvontabban is meg lehetne ezt fogalmazni: Miközben a főnévi igenevet tartalmazó mondatból az következik, hogy a szereplés végrehajtója (ágense) referenciálisan azonos a szégyellés ágensével, a deverbális főnevet tartalmazó mondat ebből a szempontból semleges.

A deverbális főnevet tartalmazó mondatoknak a szóban forgó kétértelműségét nem metanyelvi módon a következő mondatok segítségével lehet megerősíteni:

(11) *A fiú szégyelli az ő saját szereplését.*

(12) *A fiú szégyelli az apja szereplését.*

E mondatokban a szereplés ágense explicite, azaz lexikailag van kifejezve a deverbális főnév közvetlen szintaktikai környezetében az *ő* és a *saját* anaforikus névmások és az *apja* teljes értékű főnév segítségével. Ennek fényében az imént bemutatott mondatok *A fiú szégyelli a szereplést* típusú mondatok interpolációinak tűnnek. *A fiú szégyelli a szereplést* típusú mondatok tehát a struktúrájuknál fogva immanensen elliptikus mondatokként értelmezendők, amelyekre az jellemző, hogy nem akadályozzák meg a deverbális főnév formájában megnyilvánuló ige megfelelő argumentumának lexikalizálódását a deverbális főnév közvetlen szintaktikai környezetében. Szembetűnő, hogy e szempontból a főnévi igenév másképpen viselkedik. A régi deverbális főnévből való fejlődésének bizonyos szakaszában a főnévi igenév megfelelő argumentuma pleonasztikusságánál fogva potenciálisan kihagyhatóból obligatorikusan lexikalizálhatatlanná vált a főnévi igenév közvetlen szintaktikai környezetében. Ez azt sugallja, hogy egy olyan történeti változás első lépéséről van szó, amely a főnévi igenévnek a *verbum finitum*-hoz történő újbóli közeledéséhez vezet. Ilyen módon a főnévi igenév tényle-

gesen (eleinte legalábbis részben) olyan alakot nyer a predikátum-argumentum kerete számára, amely a *verbum finitum*-éra jellemző. A főnévi igenév argumentumai egyike (fenti példáinkban a szereplés ágense) a nominatívusz segítségével van kifejezve, miközben a deverbális főnév analóg argumentuma a nominális szintagmákra jellemző genitívusz (*genetivus subiectivus*) alakját ölti (vö. Bielecki 2011). Figyelemre méltó, hogy ugyanez a formalizálódási szabály a főnévi igenév azon argumentumainak esetében is érvényes, amelyek a mai magyar nyelvben a főnévi igenév közvetlen szintaktikai környezetében lexikalizálódnak. Ez mindezekelőtt a páciensre (vö. (13)–(15)) és a cselekvés fakultatív körülményeire (vö. (16)–(18)) vonatkozik. A főnévi igenév más típusú kötelező argumentumainak formalizálódása pedig részben a deverbális főnév analóg argumentumainak formalizálódásával egyezik (vö. (19)–(22)). Vessük össze a következő példákat:

(13)	<i>A fiatal ember</i>		<i>megismeri</i>	<i>a világot.</i>	
			verbum	akkuzatívusz	
			finitum		
(14)	<i>A fiatal ember meg kívánja</i>		<i>ismerni</i>	<i>a világot.</i>	
			főnévi	akkuzatívusz	
			igenév		
(15)				<i>a világ</i>	<i>megismerése</i>
				genitívusz	deverbális
				(objektívusz)	főnév
(16)	<i>A fiatal ember</i>	gyorsan	<i>tanul.</i>		
		határozószó	verbum		
			finitum		
(17)	<i>A fiatal ember képes</i>	gyorsan	<i>tanulni.</i>		
		határozószó	főnévi		
			igenév		
(18)	<i>a fiatal ember</i>	gyors	<i>tanulása</i>		
		melléknév	deverbális		
			főnév		
(19)	<i>A fiatal ember</i>		<i>mindenféle</i>	újdonságokban	<i>gyönyörködik.</i>
				inesszívusz	verbum
					finitum
(20)	<i>A fiatal ember hajlamos</i>		<i>mindenféle</i>	újdonságokban	<i>gyönyörködni.</i>
				inesszívusz	főnévi
					igenév
(21)	<i>a fiatal ember</i>		<i>mindenféle</i>	újdonságokban	<i>gyönyörködése</i>
				való	
				segédszóval	deverbális
				melléznevesített	főnév
				inesszívusz	
(22)	<i>a fiatal ember gyönyörködése</i>		<i>mindenféle</i>	újdonságokban	
	deverbális			inesszívusz	
	főnév				

Az igei argumentumok formalizálódása szempontjából érdemes figyelembe venni a következő mondattípust is:

(23) *Téged jöttelek meglátogatni.*

E mondattípusban az intranszitiv *verbum finitum* (*jön*) a tranzitív igék mintájára személyben egyeztetve van a főnévi igenévi alakjában megnyilvánuló tranzitív ige tárgyával (vö. *Én meglátogat-l-ak téged*). Anélkül hogy belemennénk azokba a részletekbe, hogy milyen megszorítások érvényesek a mai magyar nyelvben az elemzett egyeztetésre a *verbum finitum* tranzitivitásának foka és a főnévi igenév tárgyának személye/határozottsága szemszögéből, amelyeket É. Kiss a *Configurationality in Hungarian* című művében pontosan leírt (É. Kiss 1987: 224–243, vö. É. Kiss et al. 2003: 119–120), figyelemre méltó a főnévi igenév és a *verbum finitum* predikátum-argumentum kerete integrációjának szorosabbá válása, amely a fentebb bemutatott egyeztetésben is megnyilvánul.

4. Szintaktikai reinterpretációk

Szintaktikai szemszögből az eddig bemutatott mondattípusokkal összevetve külön problémát okoznak a következő mondattípusok:

(24) *Engedj engem moziba menni.*

Indokoltnak tűnik a fenti példamondatnak olyan szemantikai értelmezése, hogy a menés ágense én vagyok, és a menés térbeli célja a mozi. Formailag ezek az argumentumok az *engem* névmási alak és a *moziba* főnévi alak segítségével vannak lexikalizálódva. Ezzel megegyezően az említett szemantikai viszonyokat megőrizve az *Engedj engem moziba menni* típusú mondat parafrázisa a következő összetett mondat lenne:

(25) *Engedd, hogy én moziba menjek.*

E szempontból tehát az engedés tárgyának az egész alárendelő mellékmondatot (*hogy én moziba menjek*) lehet tartani. Az ügyet az a tény bonyolítja, hogy a mai magyar nyelvben az *Engedj engem moziba menni* típusú mondatok mellett a következő mondattípusok is előfordulnak:

(26) *Engedj engem moziba.*

Ezeknek a mondatoknak az alakja azt sugallja, hogy ezek csak az *Engedj engem moziba menni* típusú mondatok elliptikus variánsai (vö. Nagy 2003: 109). Mindazonáltal nem lehet elhallgatni azt a körülményt, hogy az *enged* attól függően, hogy megkapja-e a főnévi igenévi bővítményt vagy nem, bizonyos fokig eltérő lexikális jelentést nyer. Ez az ige a főnévi igenév nélküli mondatokban kevésbé absztrakt, szó szerintibb, fizikai cselekvésre vonatkozik (vö. *ereszt*). Azokban a mondatokban pedig, amelyekben előfordul a főnévi igenév, olyan cselekvésre vonatkozhat, amely absztraktabb, verbális (vö. *engedélyt ad*). Úgy tűnik, hogy ilyen körülmények között az *engem* és a *moziba* formákban megnyilvánuló igei argumentumok fokozatosan áttolódnak a *verbum finitum* közvetlen szintaktikai környezetéből a főnévi igenév közvetlen szintaktikai környezetébe. E reinterpretációnak véghezvitele azt jelentené, hogy az *enged* ige a főnévi igenéven kívül minden szintaktikailag alárendelt argumentumától meg lenne fosztva.

Ilyen összekapcsolás esetében, ahogy ezt sok más nyelv fejlődése is bizonyítja, a *verbum finitum* lexikális jelentését elveszítve véglegesen segédigévé válik (Bielecki 2017).

A *verbum finitum* valószínűleg azért delexikalizálódik, mert ilyen körülmények között már nem viszonyít – ahogy az igéhez lényegénél fogva illik – valamit valamihez, azaz valamilyen, csak referenciális potenciával rendelkező, viszonyító potencia nélküli „lexikális csomót” (főnevet) más „lexikális csomóhoz”. A deverbális főnevek mint igei derivátumok megőrzik természetesen viszonyító potenciájukat, mindazonáltal a tárgyalt jelenség keretében másképpen viselkednek, mint a főnévi igenév, azaz nem idézik elő a velük összekapcsolódó *verbum finitum* delexikalizálódását. Ez abból a tényből következhet, hogy a főnévi igenév „megőrzi” az általa egymáshoz viszonyított „lexikális csomókat” egy szintaktikai csoporton belül, amelyet *determinatum absolutum*-aként kifelé képvisel. Ugyanis a deverbális főnév szintaktikai csoportja önmagában – az egész esemény kifejezőjeként – (összetett) „lexikális csomóként” fogható fel. A főnévi igenév esetében mindig bekövetkezik bizonyos közösítés a főnévi igenév által viszonyított „lexikális csomók” és a *verbum finitum* által viszonyított „lexikális csomók” között. A dolgot kissé metaforikusan ábrázolva azt lehetne mondani, hogy a viszonyítást – azaz tulajdonképpen ürességet – viszonyító ige akaratlanul is maga üressé válik. Ahogy megmutattuk, e folyamatnak a tünetei már láthatók a mai magyar nyelvben.

A főnévi igenévnek az *Engedj engem moziba menni* típusú mondatokból való távolítása lehetetlen abban az értelemben, hogy a főnévi igeneves és főnévi igenév nélküli mondatban tulajdonképpen külön-külön *verbum finitum*-mal állunk szemben.

Most térjünk át a *Bevezetésben* említett *Az ég borulni látszik* és *Láttam borulni az eget* típusú mondatokra. Tompa József, aki egyik cikkében (Tompa 1955, vö. Lehr 1905: 321, R. Hutás 1985) behatóan foglalkozott az ilyen típusú mondatokkal, azt javasolja, hogy az ilyenféle főnévi igenévi konstrukciókat a mai szempontból *kettős alany*nak, illetve *kettős tárgy*nak minősítsük. Érvelése azon alapul, hogy ezekben a mondatokban az eredeti állapotjelölő (vö. [Látja az anyját] jönni = [Látja az anyját] közeledőnek, jöve, jöttében, mint aki jön) szintaktikai áttolódás eredményeképpen tárggyá vált. Nem metanyelvi módon Tompa azt állítja, hogy pl. a *Láttam borulni az eget* típusú mondat jelentése „valahol a kettő között volna” (Tompa 1955: 139):

(27) *Láttam, hogy az ég borul.*

(28) *Láttam az eget, amint/ahogy borul.*

Bizonyos fenntartások dacára mind a két állítást meggyőzőnek tartjuk. A fő kifogásunk a Tompa-féle megközelítéssel szemben pedig abból adódik, hogy véleménye szerint az *ég/eget* és a *borulni* alanyként, illetve tárgyként „külön-külön tartozik az igéhez [*verbum finitum*-hoz]” (im.: 131). Véleményünk szerint az elemzett főnévi igenévi konstrukciónak olyan szintaktikai struktúra tulajdonítása

tűnik adekvátábbnak, amelynek keretében a szóban forgó konstrukció **egész-ként** tölti be az alany, illetve a tárgy funkcióját. Ilyen körülmények között tehát a nominatívusz, illetve az akkuzatívusz és a főnévi igenév szuffixumainak funkciója a *hogy* kötőszóval azonosítható az alanyi és tárgyi tagmondatokban (vö. *Látszik, hogy az ég borul; Láttam, hogy az ég borul*) (Jelen cikkben tudatosan lemondunk a magyar nyelvészetben elfogadott hagyományos *képző-jel-rag* hármasságtól. Ez a felosztás véleményünk szerint a legalapvetőbb logikai hibákban szenved. Említsük csak a klasszifikáció olyan kritériumainak elkülönítését, amelyek egyidejűleg érvényesek és érvénytelenek is (pl. a *jel* kötelező elem lehet, de lehet tetszőleges is), vagy egy ördögi körhöz vezetnek (pl. a *képző* megtűr maga mellett más *képzőt*). Nem ritka az absztrakció szintjeinek összekeveredése sem (pl. a *képző* megváltoztatja a szó jelentését (A *képző* nem a szóhoz járul, hanem a szótóhoz! Ilyen esetben a szótónek olyan jelentése van, amelyet a szótó-*képző* morfológiai felbontás útján kap meg. A szótóból és a *képző*ből álló szó jelentése kompozicionális jellegű. Milyen megváltoztatásról lehet szó itt, ha nem lépünk túl a szinkrón fejtegetéseken?)), vagy olyan illúzióval való operálás mint aszemantikus, pusztán formális morfológiai elemzés (vö. T. Somogyi 2000: 63–64). Ehelyett következetesen csak a *suffixum* fogalmat használjuk.)

Az alanyi és tárgyi tagmondatok belső szintaktikai struktúrája a *hogy* kötőszó eltávolítása után sem okoz különösebb elméleti problémákat. Az *ég borul* típusú mondatokban az *ég* az alany, a *borul* pedig az alanynak alárendelt állítmány funkcióját tölti be. Nyilvánvaló, hogy a szemantikai szempontból az *ég/eget borulni* típusú konstrukciókban található szavak közül lexikális jelentésénél fogva csak a *borulni* szó segítségével állíthatunk valamit valamiről (vö. az igének a *Bevezetésben* megtárgyalt lényegét). Mindazonáltal ez a tényállás nincs döntő befolyással a megfelelő szintaktikai struktúrának az elemzett főnévi igenévi konstrukciónak való tulajdonítására. Például Az *ég borul* típusú mondatokban tényleg az ige állítmányként alá van rendelve az alany funkcióját betöltő főnévnek, ugyanakkor az *ég borulása* típusú frázisokban már teljesen fordított ez a viszony; a főnév jelzőként alá van rendelve az egész frázis *determinatum absolutum* funkcióját betöltő deverbális főnév alakjában megnyilvánuló igének (vö. Berrár 1979: 385–387). Véleményünk szerint a mai magyar nyelv struktúrája szemszögéből **eldönthetetlen**, hogy melyik szó melyik szót determinálja szintaktikailag; a főnévi igenév a főnevet vagy a főnév a főnévi igenevet. Úgy tűnik, hogy az *ég/eget borulni* típusú konstrukciókban ezek az oppozíciók specifikus módon neutralizálódnak. Ezek a konstrukciók egyidejűleg Az *ég borul* és az *ég borulása* típusú konstrukcióknak tulajdonítható determinációs struktúrákat valósítják meg.

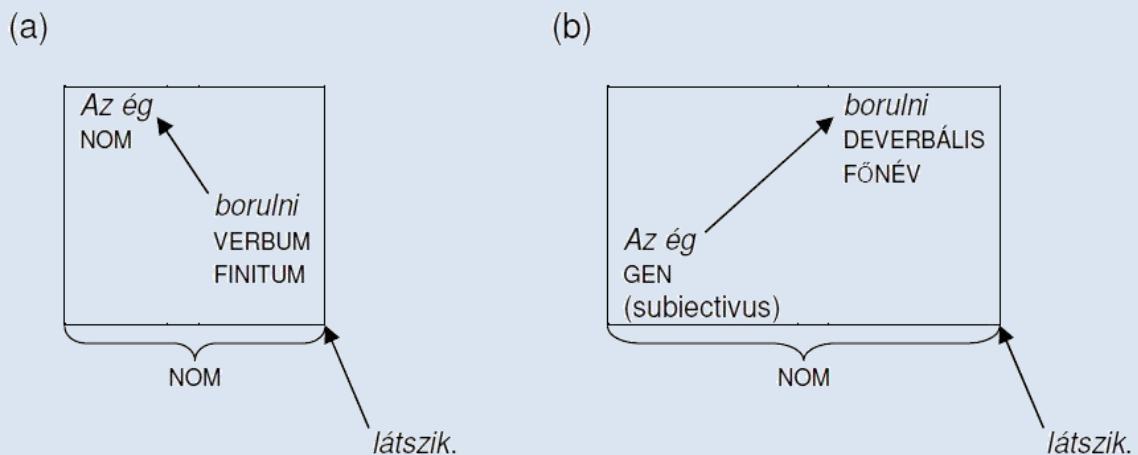
Az elmondottakat a morfológiai viszonyokra fordítva, azt lehetne mondani, hogy a mai magyar nyelvre sajátos szinkretizmusok jellemzőek. Ha eldönthetetlen, hogy az *ég/eget borulni* típusú frázisokban melyik szó melyik szót determinálja szintaktikailag, akkor két **kontextuálisan feloldhatatlan természetű szinkretizmussal** állunk szemben (vö. Bielecki 2015: 101–102). A főnévben a nominatívusz (Az *ég* [*borul*]) és a genitívusz (*genetivus subiectivus*) (az *ég* [*borulás*]) közötti oppozíció neutralizálódik fonetikailag. A főnévi igenévre is egy analóg jelenség vonatkozik. Benne a *verbum finitum* ([Az *ég*] *borul*) és a deverbális főnév ([az *ég*] *borulás*[a]) közötti oppozíció neutralizálódik fonetikailag. Egyidejűleg a

főnévből és a főnévi igenévből álló szóban forgó konstrukciók attól függően, hogy tranzitív vagy intranszitiv-e a konstrukcióval összekapcsolható *verbum finitum*, egészként a nominatívushoz (*Az ég borulni [látszik]*), illetve az akkuzatívushoz (*[Láttam] borulni az eget*) tartoznak. Az egész konstrukciónak a megfelelő esethez való tartozása csak a főnévhez járuló szuffixumban fejeződik ki fonetikailag megkülönböztethető módon. Mindazonáltal az ebben a cikkben elfogadott megközelítés szellemében az *ég/eget borulni* típusú frázisok egészként az esethez tartoznak. Ezért a nominatívusz és az akkuzatívusz morfológiai kitevőinek a következő nem folytonos szegmentumok tekintendők:

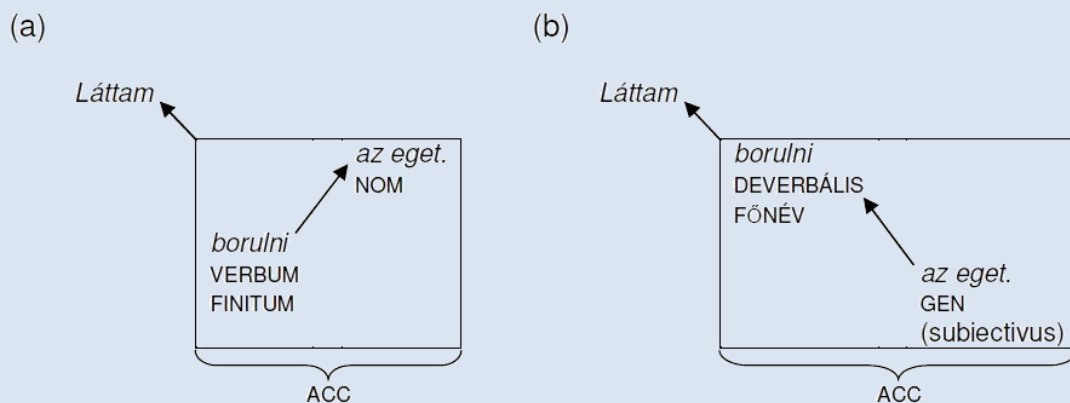
- (i) a nominatívusz: $-\emptyset \dots -ni$
- (ii) az akkuzatívusz: $-(V)t \dots -ni$.

Szemléltessük a *nominativus cum infinitivo* és az *accusativus cum infinitivo* elnevezésű magyar konstrukcióknak általunk tulajdonított szintaktikai struktúráit a következő ábrák segítségével:

1. ábra: Az ég borulni látszik

2. ábra: Láttam borulni az eget

Az elemzett mondattípusok legalább egy részére vonatkozóan igen tanulságos megjegyzéseket tesz egy cikkében M. Korchmáros, melyben egy kicsit más kontextusban polemizál Tompa szóban forgó megközelítésével:

A tárgyias formával a beszélő tárgyilagosan tájékoztat arról, hogy az alanyként megjelölt személy mit észlel, de nincs utalás arra, hogy az észlelet megfelel-e a valóságnak; az intranzitív forma viszont – legalábbis mai nyelvünkben mindig – érzékelteti azt is, hogy az észlelet felszínes, csak "látszat", a beszélő mintegy elhárítja magáról a felelősséget annak igazságértékéért (ami persze nem zárja ki az igazság lehetőségét sem) (...) (M. Korchmáros 1980: 186).

Minek jár az igazságérték, ha nem a mondatnak? A dolog és az annak megfelelő szó attól függetlenül, hogy mennyire kiterjedt a szó szintaktikai csoportja (vö. Kuryłowicz 1987: 191–198), önmagában sem igaz, sem hamis nem lehet. Ha a „látszat” igazságértékéről beszélünk, a „látszatnak” tekintett főnévi igenévi konstrukció (legalábbis bizonyos esetekben) mondatnak értelmezendő (vö. *Az ég borulni [látszik] és [Látszik, hogy] az ég borul*). Az M. Korchmáros gondolatmenetéből fakadó, így megfogalmazott következtetés egyezik azzal az álláspontunkkal, hogy az *ég/eget borulni* típusú konstrukciókra többek között *Az ég borul* típusú mondatoknak tulajdonított logikailag legalapvetőbb értelemben vett szintaktikai struktúra jellemző.

5. A főnévi igenév grammatikai személybeli határozottsága

Szembetűnő sajátossága a magyar nyelvnek, hogy bizonyos konstrukciókban a főnévi igenév által kifejezett cselekvés/állapot ágensének a megfelelő grammatikai személyhez való tartozása egy specializálódott, a főnévi igenév formájához járuló szuffixum segítségével van jelölve, például:

(29) *Nekem sokat kell tanulnom.*

Hangsúlyozandó, hogy a megfelelő kontextusok egymástól való elkülönítésének kérdése, amelyekben a főnévi igenév személyes szuffixummal, illetve személyes szuffixum nélkül fordul elő, jelenleg nem képezi dolgozatunk tárgyát (vö. Keresztes 1953, É. Kiss 2002: 212–221). Figyelmünket csak azoknak a konstrukcióknak szintaktikai struktúrájára szeretnénk összpontosítani, amelyekben megállapítható a szóban forgó morfológiai alak jelenléte.

Már az ókori filozófiai-nyelvészeti fejtegetésekben a mondatról egy bizonyos összetett egészként beszéltek. A mondat az alapvető alakjában két mondatrészből áll:

- (i) a főnév formájában megnyilvánuló alanyból és
- (ii) az alanyak alárendelt az ige formájában megnyilvánuló állítmányból.

E két szintaktikai kategória – az alany és az állítmány – a mondatnak két elidegeníthetetlen része. A mondat valamit állít **valamiről**. Ez alól az alapvető strukturális szintaktikai szabály alól **nincsenek kivételek**. Az ún. alanytalan mondatok csak látszólag alanytalanok. A *Hajnalodik* típusú mondatok végső soron *A hajnal hajnalodik* típusú mondatokra vezethetők vissza. A *Hajnalodik* típusú mondat *A hajnal hajnalodik* típusú mondatnak csak egy hiányos realizációja.

Az alanynak és az állítmánynak (egyúttal egyéb mondatrészeknek is) a természetes nyelvek rendelkezésére álló formális realizációi nagyon változatosak. A magyar nyelvben például az alany és az állítmány realizációjának az egyik formájának e két mondatrész közötti szám- és személybeli egyeztetés tűnik. De vajon mi alapján állapítható meg, hogy például *A diákok olvasnak* típusú mondatban ilyen egyeztetéssel van dolgunk, a *Könyveket olvasnak* típusúban pedig nem? Hisz mindkettőben minden szó ugyanolyan számú és személyű. Sajnos a gyakran elhallgatott igazság az, hogy az egyeztetésnek, illetve az egyeztetés hiányának megállapítása az aktuálisan elemzett mondaton való túllépés nélkül lehetetlen. Az *A diákok olvasnak* mondat önmagában kevésbé paradox módon nem árul el semmit a benne található szavak közötti egyeztetésről. A szóban forgó egyeztetésre csak akkor derül fény, ha e mondatot pl. *A diák olvas* típusú mondatval vetjük össze. Észrevehető, hogy a *diákok* szónak a *diák* szóval való helyettesítése az *olvasnak* szónak az *olvas* szóval való helyettesítését idézi elő, ami nem történik meg a *Könyveket olvasnak* típusú mondat esetében. Ezen a helyen a tudományos tudásvágy készlet bennünket a következő kérdés feltevésére: Mi alapján választandók ki az összehasonlított mondatok? Természetesen minden mondatot minden más mondatval össze lehet vetni. Hisz minden mondatban ugyanaz az alapvető szintaktikai struktúra rejlik. Ámde ahogy a gyakorlat mutatja, az ilyen összevetések hasznossága különböző lehet. Egyes összevetések célszerűbbeknek, kielégítőbbeknek, egyértelműbbeknek látszanak, mint mások. Ez a tényállás az összevetett mondatoknak kölcsönös paradigmikus viszonyokba való belépése szabályszerűségéből következik. Minél nagyobb a szóban forgó szabályszerűség, annál egyértelműbbnek látszik az elemzett mondatok szintaktikai struktúrája.

Figyelembe véve az elmondottakat, úgy tűnik, hogy a legfontosabb tényező, amely a főnévi igenév szintaktikai státusának elhomályosodását leginkább eredményezi, az a számbeli meghatározatlansága. A főnévi igenév személybeli határozottsága pedig ebből a szempontból irrelevánsnak tűnik, mivel a főnévi igenévnek a megfelelő személyhez való tartozása nem idézi elő a főnévi igenévvel összekapcsolódó *verbum finitum*-nak a megfelelő morfológiai változását (vö. *kell tanulnom, kell tanulnod, kell tanulnia* stb.).

Mindennek ellenére, bár nem teljesen alaptalanul, a *Nekem sokat kell tanulnom* típusú mondatokat illetően a magyar nyelvészek túlnyomó többségének álláspontja szerint az alany funkcióját a személyes szuffixummal ellátott főnévi igenév tölti be bennük, az állítmány funkcióját pedig a *kell* igének tulajdonítják. Ebből a szempontból a *Nekem sokat kell tanulnom* típusú mondatok jelentősen eltérnek például a *Nekem kell egy jó szótár* típusú mondatoktól, amelyekben az alany funkcióját egy olyan főnév tölti be, amely nem igéből van levezetve. A *Ne-*

kem sokat kell tanulnom típusú mondat mintha két affirmációt tartalmazna. Először azt állítjuk, hogy valami kell (nekem). Másodszer azt állítjuk, hogy a „sok tanulás” rám vonatkozik.

Mindkét affirmáció formailag specifikus módon fonódik össze a szóban forgó konstrukcióban. A főnévi igenév ágense csak a *verbum finitum* közvetlen szintaktikai környezetében lexikalizálható az ún. részeshatározó funkcióját betöltő, datívuszhoz tartozó szóban (*nekem*). A főnévi igenév ágensének a megfelelő grammatikai személyhez való tartozása pedig kétszer van jelölve:

- (i) grammatikailag a főnévi igenévhez járuló szuffixum és
- (ii) lexikailag a részeshatározó funkcióját betöltő szó töve segítségével.

Így a szóban forgó szavak közötti egyeztetés az alany és állítmány közötti egyeztetésre emlékeztet.

Az affirmációk halmozódásának szemszögéből első pillantásra úgy tűnik, hogy a *Bevezetésben* bemutatott *A gyerekek a fészket rakó madarat figyelik* típusú mondat esetében analóg tényállással álltunk szemben. Mindazonáltal *A gyerekek a fészket rakó madarat figyelik* típusú mondatban a primér affirmáció lexikális jelentése (*figyel*) semmiképpen nem függ a szekunder affirmációtól (*rak*).

A természetes nyelvekre jellemző, hogy a mondatok segítségével bármilyen fogalmakat predikatív viszonyba állíthatunk egymással ennek az összeállításnak abszurditásától függetlenül. Nyilvánvaló, hogy a *tanulnom* típusú, alany funkcióját betöltő szavak esetében ilyen jelenség nem következik be. A *tanulnom* típusú formának ilyen funkcióban való megjelenése kimondottan leszűkíti az állítmány funkcióját betöltő szavak lexikális spektrumát. Mindezt úgy fogalmazhatnánk meg, hogy a *kell* típusú igék és a személyes szuffixummal ellátott főnévi igenév között specifikus reláció látszik kialakulni. E reláció az autoszemantikum (*tanulnom*) és a segédige (*kell*) közötti relációra emlékeztet. Ilyen körülmények között, ahogyan a *verbum finitum* funkciójú összetett igealakhoz illik, csak technikai kérdésnek tűnik, hogy a személyes szuffixum az autoszemantikumhoz és nem a segédigéhez járul (vö. a komi folyamatos múlt idő alakjait: *вӧч/ны* `csinál/ni': *вӧч/а* *вӧли* `csinált/am' (szó szerint: `csinál/ok volt'), *вӧч/ан* *вӧли* `csinált/ál', *вӧч/ӧ* *вӧли* `csinált/Ø' stb.). Figyelemre méltó az a tény is, hogy a *tanulnom* típusú szavaknak szintaktikailag alárendelt bővítményei a *verbum finitum*-éira jellemző formákat öltik a közvetlen szintaktikai környezetükben (vö. *Sokat kell tanulnom*, *Sokat tanulok* és *Gyorsan kell tanulnom*, *Gyorsan tanulok*).

A *kell tanulnom* típusú frázisoknak összetett igealak státuszát tulajdonító megközelítés evidens gyengesége azon alapul, hogy a standard magyar nyelv normái szerint egyelőre a *kell tanulnom* konstrukció nem kapcsolható össze a nominatívuszi (személyes/mutató) névmással (mindazonáltal vö. a moldvai nyelvjárásban használatos *Эн ел kell mennem а templomba* típusú mondatokat (Keresztes 1953: 342)). Ilyen körülmények között a *Nekem sokat kell tanulnom* szintagmát következetesen úgy kellene kezelni, mint ami teljes egészében valaminek szin-

taktikailag alárendelt tartalom. Kérdés, hogy mi lenne végső soron az a „valami”, amit semmiképpen sem lehet lexikailag kifejezni ezzel a szintagmával kapcsolatban.

6. Összegzés

A hagyományos nyelvtanbeli megközelítés keretében a főnévi igenevet átmeneti szófajként szokás tárgyalni, amely „a cselekvést és a történést elvontan, dologként, fogalomként nevezi meg”. Történeti szemszögből viszont a főnévi igenév egy olyan régi, eredetileg a mondatban cél- és véghatározó funkcióját betöltő deverbális főnév latívuszi alakjának petrifikált örököse, amelynek az alkalmazhatósági köre szintaktikai tekintetben jelentősen kibővült. Ahogy megmutattuk, a mai magyar nyelvben a főnévi igenév (azaz a régi deverbális főnév) és az (új) deverbális főnév között új szerepmegosztás alakult ki. A főnévi igenév a deverbális főnévvel összevetve több igei tulajdonságot mutat, bár az igeiség bizonyos fokig mindkét morfológiai kategóriára jellemző.

Emlékeztessünk tömören a főnévi igenévnek a jelen cikkben megtárgyalt tulajdonságaira:

- (i) A főnévi igenévnek a predikatív képességgel rendelkező szóval (primér használatban: igével) való összekapcsolhatóságára, a főnévi igenév szintaktikai funkciójától függetlenül, sajtóságos lexikális megszorítások érvényesek.
- (ii) A főnévi igenév esetében az argumentumainak egyike (ágens) lexikalizálhatatlan a főnévi igenév közvetlen szintaktikai környezetében.
- (iii) Abból a tényből, hogy a főnévi igenév ágense a főnévi igenévvel összekapcsolódó *verbum finitum* közvetlen szintaktikai környezetében lexikalizálható, következik, hogy a főnévi igenév végső soron (legalábbis részben) olyan alakot nyer a predikátum-argumentum kerete számára, amely a *verbum finitum*-éra jellemző.
- (iv) Ugyanez a formalizálódási szabály a főnévi igenévnek azokra a releváns argumentumaira is vonatkozik, amelyek a főnévi igenév közvetlen szintaktikai környezetében lexikalizálódnak.
- (v) A megfelelő konstrukciókban a *verbum finitum* eredeti argumentumai áttolódnak a *verbum finitum* közvetlen szintaktikai környezetéből a főnévi igenév közvetlen szintaktikai környezetébe.
- (vi) Ennek az áttolódásnak következtében a *verbum finitum* lexikális jelentése kevésbé absztraktaból absztraktabbá változik, ami a *verbum finitum*-nak a segédigévé való átalakulásáról tanúskodik.

- (vii) Továbbá a főnévi igenév, a *verbum finitum* tagmondatbeli funkcióját megkapván, a kiinduló mondatból tulajdonképpen eltávolíthatatlanná válik anélkül, hogy megváltozna a mondat struktúrája/jelentése.
- (viii) A személyes szuffixummal ellátott főnévi igenév szintaktikai státusának elhomályosulása a ténylegesen meglévő számbeli meghatározatlanságából adódik.
- (ix) A főnévi igenév személybeli határozottsága e tekintetben irreleváns.
- (x) A személyes szuffixummal ellátott főnévi igenév és a részeshatározó közötti személybeli egyeztetés az alany és állítmány közötti analóg egyeztetésre emlékeztet.
- (xi) A személyes szuffixummal ellátott főnévi igenévnek az alany funkciójában való megjelenése nagy mértékben leszűkíti az állítmány funkcióját betöltő szavak lexikális spektrumát, ami az autoszemantikum és a segédige közötti relációra emlékeztet.

A fenti listát minden bizonnyal nem lehet kimerítőnek tartani. Mindazonáltal e lista véleményünk szerint explicit módon kifejezi, mit jelent az, hogy a főnévi igenév a deverbális főnévvel összevetve több igei tulajdonságot mutat. A főnévi igenévnek a főnév paradigmájából az ige paradigmájába való újbóli áttolódásának specifikus folyamata a főnévi igenévnek egy olyan változásához vezethet, hogy a főnévi igenév a szó részévé válik (vö. *Tanulni fogok*). E folyamat végén a főnévi igenév szuffixuma elveszíti a szintagmatikus relációk kitevőjének funkcióját, és egyúttal a főnévi igenév mint olyan megszűnik. A főnévi igenév végső soron szó, és nem morf. E jelenségek azonban külön tanulmányt érdemelnek, és emiatt már nem térünk ki rájuk.

Felhasznált rövidítések és szimbólumok

acc	akkuzatívusz
gen	genitívusz
nom	nominatívusz
[ ]	kontextus
→	szintaktikai determináció iránya
V	magánhangzó
/	morfok közötti határ
∅	morfológiai nulla

Szakirodalom

- Balogh Péter 1890: Főnévi igenév mint állítmány. *Magyar Nyelvőr* 19: 109–112.
- Bartens, Raija 1999: *Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Bartens, Raija 2000: *Permiläisten kielten rakenne ja kehitys*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Beke Ödön 1915: Finnugor mondattani adalékok. *Nyelvtudományi Közlemények* 14: 1–34.
- Berrár Jolán 1979: Szemantikai struktúrák a mondatban. *Magyar Nyelv* 75: 385–395.
- Bielecki, Robert 2011. Does the Genitive Operate in the Hungarian Case System? II. The $\emptyset$ -/nak-/nek-Genitive. *Lingua Posnaniensis* LIII (1): 25–40.
- Bielecki, Robert 2015: *Finnish Case Grammar. From the Syntactic and Semantic Perspectives*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Bielecki, Robert 2017: The Refinitivization of the Infinitive in Finnish. *Lingua Posnaniensis*. [nyomdában]
- Bósz Ágnes 1992: A főnévi igenévi állítmány kérdése. In: Keszler (szerk.): *Újabb fejtegetések a magyar leíró nyelvtan köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó. 30–32.
- Budai László 1984: A nominalizáció korlátai a magyarban. *Magyar Nyelv* 80: 313–323.
- Budenz József 1865: Cseremiszt tanulmányok. (Második cikk) II. Ige. *Nyelvtudományi Közlemények* 4: 48–105.
- Budenz József 1886: Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Első rész. Az ugor nyelvek szóképzése. II. Névszóképzés. A) Igetőtől névszótó (nomen verbale). *Nyelvtudományi Közlemények* 20: 251–305.
- Csapodi István 1909: Főnév-e az igenév? *Magyar Nyelv* 5: 88–89.
- É. Kiss Katalin 1987: *Configurationality in Hungarian*. Dordrecht: Reidel.
- É. Kiss Katalin 2002: *The Syntax of Hungarian*. Cambridge: Cambridge University Press.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 2003: *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Jespersen, Otto 1965: *The Philosophy of Grammar*. New York: The Norton Library.
- Kálmán Béla 1952: Adalék a -ni igenévképző eredetéhez. *Magyar Nyelv* 48: 118.
- Kálmán Péter 1984: Igeneveink használatáról. *Magyar Nyelvőr* 108: 153–162.
- Keresztes Kálmán 1953: A személyragos főnévi igenév használatáról. *Magyar Nyelvőr* 77: 340–352.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000: *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2000: *Strukturális magyar nyelvtan. 3 kötet. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kuryłowicz, Jerzy 1987: *Studia językoznawcze. Wybór prac opublikowanych w języku polskim*. Varsó: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Lehr Albert 1905: Arany-magyarázatok. III. *Magyar Nyelv* 1: 320–322.
- M. Korchmáros Valéria 1980: A "kettős alany" megítéléséhez. *Acta Universitatis Szegediensis: Sectio Ethnographica et Linguistica = Néprajz és Nyelvtudomány* 24–25: 179–195.
- M. Korchmáros Valéria 1993: *Mondattan*. Szeged: József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.
- Melich János 1936: A főnévi igenév képzőjéről. Alaktani fejtegetés. *Nyelvtudományi Közlemények* L: 266–277.
- Nagy Katalin (szerk.) 2003: *Szófajtani elemzések*. Budapest: TINTA Könyvkiadó.
- Papp István 1937: A főnévi igenév fejlődéstörténete. *Magyar Nyelv* XXXIII: 38–43.
- Paul, Hermann 1970: *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Pólay Vilmos 1905: A vogul infinitivus használata tekintettel a magyarra. *Nyelvtudományi Közlemények* 35: 370–426.
- R. Hutás Magdolna 1985: A kettős tárgy szemantikai problémái. *Magyar Nyelvőr* 109: 275–281.
- Rácz Endre (szerk.) 1968: *A mai magyar nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Rácz Endre – Szemere Gyula 1970: *Mondattani elemzések*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Rätsep, Huno 1955: Läänemeresoome keelte *t*-lise infinitiivi päritoluga seoses olevaid probleeme. *Emakeele Seltsi aastaraamat* I: 152–162.
- Serebrennikov, Boris. A. 1964: *Историческая морфология пермских языков*. Moskva: Издательство Академии Наук СССР.
- Stipa, Günter 1960: *Funktionen der Nominalformen des Verbs in den Permischen Sprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Szabó Dezső 1904: A vogul szóképzés. *Nyelvtudományi Közlemények* 34: 417–457.
- Szinnyei József 1936: A főnévi igenév. *Magyar Nyelv* XXXII: 217–222.
- T. Somogyi Magda 2000: *Toldalékrendszerzésünk vitás kérdései*. Budapest: TINTA Könyvkiadó.
- Tompa József 1955: „Kettős tárgy” – „kettős alany”? (Az „Anyja látszik jönni” mondattípus elemzéséről). *Nyelvtudományi Közlemények* 56: 129–148.

[Lektorálta: Bańczerowski Janusz]

Kisebb közlemények

Fábics Tamás

**A MAI MAGYARORSZÁGI FÖLDRAJZI NEVEK SEGÍTSÉGÉVEL
KIMUTATOTT KÉSEI ÖSSZLÁV DIALEKTUSOK
A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN****1. Bevezetés**

A magyarországi településnevek, lakott helyek neveinek etimológiájával számos kutató foglalkozott a múltban is, és foglalkozik napjainkban is. Azzal kapcsolatban azonban még nem született átfogó jellegű munka, hogy az egyes ősszláv eredetű elnevezések melyik dialektusból kerültek át a magyar nyelvbe, illetve melyik mostani szláv nyelvcsoporthoz közelíthetjük ezeket a dialektusokat. A kutatások során a magyar nyelvben napjainkban megtalálható szláv eredetű településnevek alapján következtetünk a Kárpát-medencei ősszláv dialektusok hangtani jegyeire, illetve a dialektusok elhelyezkedésére. A téma igen nagy fontossággal bír mind a szláv, mind a magyar nyelvtudomány számára. A Kárpát-medencei szláv nyelv dialektusainak vizsgálata a földrajzi nevek alapján bonyolult, komplex feladat, hiszen a mai magyar nyelvi alak nem feltétlenül konzerválta változatlanul az átvett szláv formákat. Gond van az időbeli elhelyezéssel is: források hiányában nem állapítható meg pontosan a földrajzi név átvételének ideje. Mindamellet az ilyen földrajzi nevek igen jó lehetőséget kínálnak a szláv dialektusok hangtani vizsgálatára, hiszen konkrét adatokból indulhatnak ki a kutatások. A tanulmány keretein belül, terjedelmi okoknál fogva, nem törekedhetünk teljességre.

2. Az ősszláv nyelv

S. B. Bernštejn és V. Georgiev kutatók szerint az ősszláv nyelv viszonylagos egysége a Kr. u. 4. századig tehető fel, utána már csak kései ősszláv dialektusokról beszélhetünk (Bernštejn 1961: 51; Georgiev 1973: 15–16; H. Tóth 2004: 60). Az említett tudósok szerint ez a kései ősszláv periódus a 8–9. századig tartott (Bernštejn 1961: 51, Georgiev 73: 15–16). N. S. Trubeckoj az ősszláv nyelv létének határát későbbre tolta ki; az utolsó közös szláv innovációhoz, a redukált magánhangzók (ъ, ь) kieséséhez, illetve vokalizációjához köti.

Bármelyik feltevést is fogadjuk el, a magyarok 9. századi Kárpát-medencei honfoglalása az említett kései ősszláv dialektusok meglétének időszakára esett. Az egység felbomlásával magyarázható, hogy a kései ősszláv korban bekövetkezett

nyelvi változások nem egyforma eredményeket adtak az egyes ősszláv dialektusokban, dialektuscsoportokban és, természetesen, a belőlük kialakult nyelvekben sem. Ilyen változások a fonetika területén, többek közt, az ősszláv *tj, *dj, *kt+*b, *gt+*b hangkapcsolatok sorsa (Hock 1998; H. Tóth 2004: 201).

Az ősszláv nyelv rekonstrukciójában segítségünkre van az összehasonlító-történeti nyelvtudomány. A kutatásokra igen jó alapot szolgáltatnak a különböző nyelvekbe átkerült szláv jövevényszavak, továbbá az ezeken a nyelvterületeken található földrajzi nevek. A magyar nyelvet kétségkívül intenzív nyelvi hatások érték az ősszláv nyelv részéről. A kutatók véleménye megoszlik arról, hogy mikor és helyileg hol érték a szláv hatások a magyar nyelvet (vö. Zoltán 2017: 377–384).

A magyarság a Fekete-tenger melléki sztyeppéken ismerkedett meg először a szlávtságot képviselő keleti szláv törzsekkel (H. Tóth 2004: 198; Hollós 1996: 7; László 1961: 190; Rot 1973). A kelet-európai sztyeppéken balti nyelvi hatás is érte a magyart, amelyet több kutató szláv hatásnak gondol (Zoltán 2005: 29–34; Zoltán 2017: 377–384). A magyarok, további nyugat felé irányuló vándorlás után, a 9. században új hazára találtak a Kárpát-medencében, amelynek különböző területein a velük együtt érkezett szlávok is letelepedtek (Kristó 2003: 116). A magyarok (és a velük együtt érkezett népek) a Kárpát-medencében jelentős számú szláv lakosságot találtak. A szlávok elszórt telepekben éltek e tájon, amit indokolt a terület felszínrajza: mocsarakkal, vízfolyásokkal, erdőkkel, hegyekkel való tagoltsága. A magyarság a Kárpát-medencében talált szláv lakosságot asszimilálta, amely asszimiláció természetesen nem maradhatott nyelvi nyom nélkül (Chelimskij 1988).

Mint említettük, a magyarok 9. századi honfoglalásakor már kései ősszláv nyelvjárásokról beszélhetünk, amelyekből bonyolult folyamatok után kialakultak a mai szláv nyelvek, dialektusok. A földrajzi nevek a magyar nyelvben meggyökeresedett alakjából következtetni lehet a Kárpát-medence területére kimutatott kései ősszláv dialektusok néhány nyelvi jegyére. E földrajzi nevek vizsgálata során kitűnik, hogy bizonyos elnevezések mai hangalakja a közös etimológia ellenére különbözik egymástól, amely különbségekből kirajzolódnak az egykor volt Kárpát-medencei kései ősszláv dialektusok jellemzői is.

3. Földrajzi nevek vizsgálata

Példának okáért megvizsgáljuk a településnevek *-pest-*, *-pécs-*, *-péc-* (*pác-*) elemeit. Ezek az elemek az ősszláv *pektь (*pektĭ) 'sütni' (Skok 1974: 628–629; Vasmer 1986: 256–257) szóra vezethetők vissza, amelynek lehetett 'kályha, kemence' jelentése is. Ezek az ősszláv jelentések az indoeurópai 'forró' jelentésből alakulhattak ki: ieu. *pek- 'forró' > ősszláv *pektĭ 'szabad (nyitott) tűzön sütni' > ősszláv *pektĭ 'sütni, kályha, kemence' (Gluhak 1993: 474; Gamkrelidze-Ivanov 1984). Feltesszük, hogy ennek a szónak az ősszláv nyelvben még volt egy 'meleg hely' jelentése is, amelyet az előbbieket ismeretében szeman-

tikailag megalapozottnak mondhatunk. Az adott lexéma igen gyakran szerepel a földrajzi nevek körében a 'meleg (forró) hely' jelentésben, amely a hely adottságaira utal.

A kései ősszláv dialektusokban az ősszláv **ktb* (**ktj*) hangkapcsolatok sorsa az ősszláv **t + j* hangkapcsolatokhoz hasonlóan alakult, amely hangkapcsolatok reflexei az egyes mai szláv nyelvekben: ősszláv **ktb* (**ktj*), **t + b* (**t + j*) > keleti szláv, szlovén, kajhorv. чь, ч szerb, horv. ć, ĥ ószláv, blg. шть, ш (*št*) nyugati szláv c., tehát **pektb* (**pektj*) > or. печь ukr. пичь kajhorv., szlov. peč horv., szerb peć ószláv пешть blg. пещ cseh, szlk., lengy. pec „kályha” (H. Tóth 2004: 76–77).

A Kárpát-medence területén található, említett helynevek tükrözik az ősszláv **ktb* (**ktj*) hangkapcsolatok alakulását a Kárpát-medencei kései ősszláv nyelv dialektusaiban.

- I. csoport: korai ősszláv **ktb* (**ktj*) > Kárpát-medencei szláv **št*. Az ilyen hangváltozás közelíti ezt a dialektust az ószláv és bolgár nyelvekhez.
- II. csoport: korai ősszláv **ktb* (**ktj*) > Kárpát-medencei szláv **č*. Az ilyen hangváltozás közelíti ezt a dialektust a szlovén nyelvhez, a kajhorvát dialektushoz és a keleti szláv nyelvekhez.
- III. csoport – korai ősszláv **ktb* (**ktj*) > Kárpát-medencei szláv **c*. Az ilyen hangváltozás közelíti ezt a dialektust a nyugati szláv nyelvcsoporthoz.

Ha abból indulunk ki, hogy az átvétel a magyarok honfoglalását követően az itt talált szlávok nyelvéből történt, akkor a magyar helységnevekben kimutatott hangváltozatok megléte alapján feltételezhető, hogy a Kárpát-medencei kései ősszláv nyelv ebben az időben három dialektusra oszlott. E dialektusokat a fenti három csoportra oszthatjuk a tárgyalt hangváltozás alapján. Feltesszük, hogy e dialektusokból kerültek át a földrajzi nevek háromféle változatban a honfoglalók nyelvébe.

Az alábbiakban egy gyűjteményt mutatunk be azokból a Kárpát-medencei földrajzi nevekből, amelyekben fellelhető az ősszláv **ktb* (**ktj*), **tb* (**ti*), **gb* (**gi*), **kb* (**ki*) hangváltozás. A bemutatás a leírt csoportokra osztva történik.

I. csoport

- Bud**apest**, Al**pestes**, Fel**pestes** (Románia, Erdély, Vajdahunyadtól északkeletre), Paros**pestere** (Románia, Erdély, Hátszegtől délkeletre), Mész**pest** (Hoffmann–Rácz–Tóth 1996: 201), **Pest** (Csánki 1894: 138) < etimológia lásd a szövegben
- **Mezsgye** (Póczos 2001: 53) < pannonszláv **mežd'e* 'mezsgye' < korai ősszláv **medja*

II. csoport

- **Baracska** (helység, Fejér megye), **Baracska** (Hoffmann–Rácz–Tóth 1997: 63), **Baracs** (helység, Fejér megye), Nagy**baracska** [1320: *Baraccha*] (helység, Bács-Kiskun megye)
  - a) < pannonszláv *brač- < korai ősszláv *bǣrtь
  - b) < kései ősszláv keleti dialektuscsoport *barač < korai ősszláv *bǣrtь
- **Barcs** (helység, Somogy megye) < pannonszláv *barč- < korai ősszláv *bǣrtь
- **Bicsérd** (helység, Baranya megye), **Bicske** (helység, Fejér megye), **Bicsér** (Hoffmann–Rácz–Tóth 1997: 56), **Tápióbicske** (helység, Pest megye) < pannonszláv *bič 'korbács' < korai ősszláv *bitь
- **Bocska** (helység, Zala megye), **Bócsa** (helység, Bács-Kiskun megye), **Bocsárd** (Tóth 1997: 29), **Bocsárd** pataka (Tóth 1997: 29), **Bocsota** (Kis-Balaton, Keszthelyi-hegység) < pannonszláv *boč 'hordó' < korai ősszláv *botь
- Nagy**bózs**va (helység, Borsod-Abaúj-Zemplén megye), Palota**bozsok** (helység, Vas megye) < pannonszláv *bož < korai ősszláv *bogь
- Abaúj**devecser** (helység, Borsod-Abaúj-Zemplén megye), **Devecser** (helység, Veszprém megye), Al**devecser**, **Devecser**
  - a) < pannonszláv *deveč- 9 (sorszámnév)' < korai ősszláv *devetь
  - b) < pannonszláv *večer 'este' < korai ősszláv *vekьer
- Magyar**mecske** (helység, Baranya megye), **Mecsér** (helység, Győr-Moson-Sopron megye) < pannonszláv *meč 'kard' + *ka < korai ősszláv *metь
- Alsó**mocsolád** (helység, Baranya megye), **Mocsolyás** (Karancs, Medves, Heves-Borsodi dombság térkép), **Mocsolyai-dűlő** (Vöröstó, Balaton), **Mocsolyás** (Miskolc), **Mocsolya** (Varbó), **Mocsola** (Pesty 2001: 334), **Mocsolyás**, **Mocsolyásbérc** (Mónosbél), **Mocsolyás-tető**, **Mocsolyás-völgy** (Bükkszentmárton, Bükk hegység), **Mucsfa** (helység, Tolna megye), **Mocsa** (helység, Komárom-Esztergom megye), **Mucsi** (helység, Tolna megye), **Múcsony** (helység, Borsod-Abaúj-Zemplén megye), **Mocsolya tó** (Kováts 1998: 126), **Mocsolyás kút** (Kováts 1998: 72), **Mocsola szőlőhegy** (Pesty 2001: 67), **Mocsolyás** (Pesty 2005: 125), **Mucs**a (Kis-Balaton, Keszthelyi-hegység), **Mocsolyás-fenek**, **Mocsolyás-völgy** (Mátra) < pannonszláv *moč- 'nedvesség' < korai ősszláv *mokti
- Magyar**pécska** (Románia, Aradtól nyugatra), **Pácsony** (helység, Vas megye), **Pécs**, **Pécsely** (Veszprém megye), **Pécsk** (Csanád vármegye; Hoffmann–Rácz–Tóth 1997: 103) < etimológia a szövegben
- **Recsk** (helység, Heves megye) < pannonszláv *reč- 'folyó' < korai ősszláv *rekь
- **Szécsény** (helység, Nógrád megye), **Szécsénke** (helység, Nógrád megye), **Szécsényfelfalu** (helység, Nógrád megye), **Szécsisziget** (helység, Zala megye) **Szécsény**, **Szécsénypáli** (Hoffmann–Rácz–Tóth 1997: 36), **Tápiószecső** (helység,

Pest megye), **Szecse** (Póczos 2001: 111), **Vasszécseny** (helység, Vas megye) < pannonszláv *seč 'vág' < korai ősszláv *sekь

- **Somlóvecse** (helység, Veszprém megye) < pannonszláv *veče 'este' < korai ősszláv *vekьe(r)
- **Tótvázsony** (helység, Veszprém megye) < pannonszláv *važ- + helynévképző *oнь < korai ősszláv *vagi
- **Vázsnok** [1332: *Wasnuk*] (helység, Baranya megye) < pannonszláv *važ- + ómagyar foglalkozásnév-képző *nok < korai ősszláv *vagi
- **Zsámbék** [1236: *Zambo*, 1258: *Zamboch*] (helység, Pest megye) < pannonszláv *žoba < korai ősszláv *gīžba
- **Zsámbok** [1328: *Sambuk*, 1380: *Sambok*] (helység, Pest megye) < pannonszláv *žoba < korai ősszláv *gīžba

III. csoport

- **Bocfölde** (helység, Zala megye), **Boconád** (helység, Heves megye) < pannonszláv *boc < korai ősszláv *botj
- **Ipolyvece** (helység, Nógrád megye)
  - a) < pannonszláv *vece 'este' < korai ősszláv *veke(r)
  - b) < pannonszláv, korai ősszláv *vьсь 'falú, település' + képző *ica
- **Pécel** (Pest megye), **Pecöl** (helység, Vas megye), **Pácin** (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), **Kajárpéc** (Győr-Moson-Sopron megye), **Felpéc** (Győr-Moson-Sopron megye), **Pécz** (Csánki 1894, II: 96) < etimológia lásd a cikkben

Ahogy a bevezetésben leírtuk, e rövid cikk keretein belül nem törekedhettünk teljességre. Célunk az volt, hogy bemutassuk a legújabb kutatásokat, valamint az, hogy még inkább a témára irányítsuk a tudományos világ figyelmét.

Szakirodalom

[Abaev] Абаев, В. И. 1965: *Скифо-европейские изоглоссы*. Москва.

[Bernštejn] Бернштейн, С. Б. 1961: *Очерк сравнительной грамматики славянских языков*. Москва.

[Chelimskij] Хелимский, Е. А. Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии. In: Н. И. Толстой (ed.): *Славянское языкознание. X Международный съезд славистов. Доклады советской делегации*. Москва. 223–238.

Csánki Dezső 1894: *Hunyadiak kora Magyarországon VII*. II. kötet. Budapest.

[Černich] Черных, П. Я. 1954: *Историческая грамматика русского языка*. Москва.

[Durnovo] Дурново, Н. 1924: *Очерк истории русского языка*. Москва.

Ferenczy Endre 1958: *A magyar föld népeinek története a honfoglalásig*. Budapest: Gondolat.

- [Gamkrelidze-Ivanov] Гамкрелидзе, Т. В., Иванов, В. В. 1984: *Индоевропейский язык и индоевропейцы*. I–II. Тбилиси.
- [Georgiev] Георгиев, Вл. 1973: *Три периода развития праславянского языка*. Славянская филология XII. София.
- Gluhak, Alemko 1993: *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb.
- Harmatta János 1941: *Forrástanulmányok Herodotos Skythika-jához*. Budapest.
- Hock, Wolfgang 1998: Das Urslavische. In: Peter Rehder (ed.): *Einführung in die slavischen Sprachen*. Darmstadt.
- Hoffmann István – Rácz Anita – Tóth Valéria 1996: *Ómagyar kori helynévfeldolgozások*. Debrecen.
- Hoffmann István – Rácz Anita – Tóth Valéria 1997: *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1. (Abaúj-Csongrád vármegye)*. Debrecen.
- Hollós Attila 1996: *Az orosz szókinccs magyar elemei*. Budapest.
- H. Tóth Imre 1999: *Rövid összehasonlító szláv nyelvtan. I. rész*. Szeged.
- H. Tóth Imre 2004: *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. Szeged–Szombathely.
- László Gyula 1961: *Őstörténetünk legkorábbi szakaszai*. Budapest.
- Kováts Dániel 1998: *Sárospatak és Sátorajjáújhely környéke Pesty Frigyes helynévtárában*. Sátorajjáújhely.
- Kristó Gyula 2003: *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest.
- Pesty Frigyes 2001: *Somogy vármegye helynévtára*. Kaposvár.
- Pesty Frigyes 2005: *Heves vármegye helynévtára*. Eger.
- Póczos Rita 2001: *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- Póczos Rita 2005: *Korai magyar helynévszótár*. Debrecen.
- [Rot] Рот, А. М. 1973: *Венгерско-восточнославянские языковые контакты*. Будапешт.
- Skok, Petar 1974: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb.
- Stieber, Zdzisław 1979: *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*. Warszawa.
- Tóth Valéria 1997: *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.
- [Vasmer] Фасмер, Макс Юлиус Фридрих Фасмер 1986: *Этимологический словарь русского языка*. Москва.
- Zoltán András 2005: *Szavak, szólások, szövegek. Nyelvészeti és filológiai tanulmányok*. Budapest.
- Zoltán András 2017: Régi keleti szláv jövevényszavaink kérdéséhez. In: Lukács István (ed.): *Nexus linguarum, Köszöntő kötet a 80 éves Nyomárkay István akadémikus tiszteletére*. Budapest. 377–384.

[Lektorálta: Nyomárkay István]